

1359

A 1359

015

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

50.015
HA 1.739

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1979.

XCV. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓRAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HÁVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TABNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

**A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA**

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis.....	231
<i>Benda Kálmán</i> : „Egy lengyel királyi tanácsos levele” 1710.....	252
<i>Buzinkay Géza</i> : A Vasárnapi Újság a dualizmus első felében (1867–1890).....	25
<i>Dán Róbert</i> : Erdélyi könyvek és John Dee.....	225
<i>Havasi Zoltán</i> : Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása.....	347
<i>József Farkas</i> : A Nyugat és a magyar forradalmak.....	266
<i>Kiss József</i> : A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig.....	43
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet.....	140
<i>Lengyel András</i> : A Mentor Könyvkereskedés történetéhez.....	164
<i>Nagy Katalin, V.</i> : Gaál Gábor és a Korunk.....	327
<i>Papp László</i> : Ismeretlen 15. századi kódex a Piarista Könyvtárban.....	113
<i>Szemző Piroska, D.</i> : A „Nővilág” megszűnési körülményei.....	126
<i>Szörényi László</i> : Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló.....	1

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bitskey István</i> : A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról.....	183
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban.....	369
<i>Dán Róbert</i> : Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak.....	382
<i>Fried István</i> : Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez.....	288
<i>Geréb Zsófia</i> : Bíró Mihály könyvdíszai.....	384
<i>Gömöri, György</i> : Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről.....	62
<i>Gömöri, György</i> : Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben.....	372
<i>Királyföldi Erika</i> : „Urania” című ismeretterjesztő folyóirat (1900–1925).....	297
<i>Kókay György</i> : Horányi Elek „Memoria Hungarorum”-ának németországi visszhangjához.....	65
<i>Kozocsa Sándor</i> : Türr István exlibrise.....	193
<i>Lengyel András</i> : Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez.....	72
<i>Lengyel András</i> : József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője?.....	389
<i>Markovits Györgyi</i> : Francia művek magyarul a második világháború idején.....	76
<i>Markovits Györgyi</i> : A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben.....	193
<i>Markovits Györgyi</i> : A bécsi Világosságról.....	301
<i>Pintér Gábor</i> : „Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről.....	284
<i>Szemző Piroska, D.</i> : Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez.....	191
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai „Békaegérharc”-ának ismeretlen illusztrált kiadása a múlt századból.....	67
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez.....	188
<i>Tóth Béla</i> : Debreceni könyvkereskedő a 18. században.....	187
<i>Tóth István</i> : Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára.....	272
<i>Varga Imre</i> : Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotásairól.....	378

IV

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618).....	408
<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1593. évi kolozsvári perikopás-könyv.....	82
<i>Borsa Gedeon</i> : Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre.....	202
<i>Borsa Gedeon</i> : Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról.....	309
<i>Borsa Gedeon</i> : Bakócz Tamás újabb, nyomtatott búcsúlevele.....	400
<i>Czellárné Osiba Judit</i> : Pathai István ismeretlen műve 1617-ből.....	308
<i>Csapodi Csaba</i> : Magyarországi kódexek a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban	391
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a debreceni nyomda történetéhez.....	310
<i>Téglásy Imre</i> : Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról.....	91
<i>Vízkelety András</i> : Ismeretlen, magyar vonatkozású kódexek Münchenben.....	198

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : A GW VIII. kötete.....	313
<i>Borsos Zsuzsanna</i> : Madách Könyvtár.....	316
<i>Dán Róbert</i> : Hungarika az oxfordi Bodleianában.....	212
<i>Fried István</i> : Horváth János- emlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban	214
<i>Havasi Zoltán</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program”.....	96
<i>Kókay György</i> : A hazai egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak kiadása.....	215
<i>Pető Gábor Pál</i> : Egy elveszett kiadás nyomában.....	315
<i>Szathmári István</i> : Kiss István (1922–1978).....	95
<i>Varga József</i> : Károlyi Mihály levelezése.....	211
<i>Várhidi Klára</i> : A Széchényi Könyvtár legelső otthona.....	100
[<i>Végh Ferenc</i>] V. F.: Az akadémiai könyvkiadás jubileuma.....	99

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban. Összeáll. <i>Szelestei N. László</i>	412
---	-----

SZEMLE

Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava, 1977. (<i>Fried István</i>).....	221
Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe 1967–1974. Bielefeld, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>).....	223
Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholam. Jerusalem, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>).....	110
Bokadorova, H. Ju.: Tekstologija. Moszkva, 1976. (<i>Róka Jolán</i>).....	109
Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. (<i>Dán Róbert</i>).....	105
Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massilon. Clermont–Ferrand, 1977. (<i>Hopp Lajos</i>).....	108
Csomasz Tóth Kálmán: Maróthy György és a kollégiumi zene. Bp. 1978. (<i>Holl Béla</i>)	217
Dévaványa története. Dévaványa, 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	219
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	324
Eesti kirjandus võõrkeltes. Bibliografianimestik. Tallinn, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	220
Études sur la presse au XVIII ^e siècle. Lyon, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>).....	222
Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>).....	104
Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. London, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>).....	428
Két új faksimile sorozat. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	422
Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. Bp. 1977. (<i>Käfer István</i>).....	424
Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.) Bp. 1978. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>).....	106
Könyv és könyvtár XI. Debrecen, 1977. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>).....	219
Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. (<i>Nagy Lajos</i>).....	110
Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth ... Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	107

Ögg, Franz: Personenregister zum Fackel von Karl Kraus. München, 1977. (<i>Lengyel Béla</i>)	429
Pogány Péter: A ponyva tüköre. Bp. 1979. (<i>Holl Béla</i>)	321
Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Bp. 1978. (<i>Fülöp Géza</i>)	420
Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Győr, 1978. (<i>Heltai János</i>)	108
Szabó Ervin levelezése. I—II. Bp. 1977—1978. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	321
Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860—1920. Veszprém, 1978. (<i>Mészárosné Varga Mária</i>)	323
Szónyi György Endre: Titkos tudományok és babonák. (A 15—17. sz. művelődéstörténetének kérdéseihöz.) Bp. 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	322
A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. (1903—1949). Szerk. Szabó Ferenc. (<i>Lengyel András</i>)	426
Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966—1976. Groningen, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	325
Ukrainszkie knigi kirillovszkoj pecsati XVI—XVIII. vv. Moszkva, 1976. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	427
Yerushalmi, Y. H.: Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah. Philadelphia, 1974. (<i>Scheiber Sándor</i>)	222
Zenei írások a Nyugatban. Szerk. Breuer János. Bp. 1978. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	423

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel 252
 Abandinus 199
 Aba-Novák 178
 Aben Esra vel Abraham Avenar 397
 Abláncy György 221
 Abonyi Lajos 128
 Abott, George 226
 Ábrányi Kornél, ifj. 36
 Ábrányi Lajos 34
 d'Acour, Barbier 7
 Ács Mihály 184, 186
 Ádám György 195
 Adami János 64
 Addobrandinus de Tuscanella 400
 Adlung 6, 9, 12, 13, 21
 Adler, E. N. 223
 Adorján Imréné 417
 Ady Endre 194, 214, 215, 266, 300, 302,
 304, 416, 429
 Aigidius Columna 394
 Aeneas Gazaes 392
 Ágai Adolf 34, 128, 156
 Ágárdi Péter 73, 75
 Ágós Dániel 276, 281
 Ágost, II. 259—261, 263
 Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 117,
 274, 280, 392, 396, 397
 Aigner (Abafi) Lajos 57, 58
 Alanus de Insulis 241, 246, 396
 Alciatus, Andrea 276, 282
 Áldor Imre 126
 Alpár Gitta 429
 Alpári Gyula 78
 Alszegehy Zsolt 3, 19
 Altenberg, Peter 158
 Altenburger 189
 Althan Mihály 4
 Amade (László) 378, 379
 Amalarius 393
 Ambrosius 274, 279, 392
 Ambrosius de Senthgwrgh 396
 Ambrus Zoltán 153
 Amberbach, Johann 203
 Anasztáz (érsek) 104
 Anday Piroska 429
 Andor Leon 301
 András, II. 325
 Andrassy Gyula, ifj. 211

Andreas Constantinopolitanus 399
 Angyal Dávid 184
 Angyal Endre 288
 Angyalosi István 383
 Anonymus 66, 201, 392, 422
 Anstruther, Robert 378
 Antal Sándor 304
 Antalffy Endre 18
 Antalffy (Lazztessinus) Mihály 233
 Antonius de Butiro 397
 Antonius de S. Petro 399
 Apáczai Csere János 62, 183
 Apollinaire, Guillaume 78
 Appianus 392
 Apponyi Albert 36
 Apponyi Sándor 254, 257, 364, 366
 Apulleius, Lucius 273, 281
 Aquila Romanus 392
 Arady Kálmán 194
 Aragon, Louis 78
 Arany János 19, 28, 44—47, 49, 58, 155,
 194, 219, 318, 322
 Aranyossi Pál 78
 Arató Antal 416
 Arató Ferenc 417
 Ardrey, Robert 316, 317
 Aretinus, Leonardus Brunus 371, 372,
 392
 Arghezi, Tudor 340
 Aristophanes 400
 Aristoteles 273, 276, 279, 392, 395, 396,
 399, 400
 Armbruster 293
 Arndt, Johann 184, 186, 187
 Artner Edgár 1
 Asbóth János 36, 289
 Ascher Oszkár 170, 175
 Asconius Pedianus 392
 Asszonypataki István 198—202
 Astruc b. Jicchák b. Seló mó Adret 428
 Asztalos István 341
 Athanasius 393
 Attila 11
 Aubry, Jean 234—238, 240, 248
 Augurelli, G. A. 242
 Augustinus, Aurelius I. Ágoston
 Augustinus Dati 395
 Avicenna 396

- Babits Mihály 78, 171, 215, 267, 269, 270, 274, 336
 Bach (Johann Sebastian) 17
 Bacher Vilmos 429
 Bachofen, Johann Casper 218
 Bachrach Imre 291
 Bacsó (Béla) 304, 306
 Badalić, Josip 90
 Baditz Ottó 59
 Barnkopf Ignác 103
 Bahil Mátyás 18, 22
 Baitai, Anton L. B. 102
 Bajza Jenő 128, 129, 131, 132, 138
 Bajza József 128, 131
 Bajza-Heckenast Aladár 132
 Bajza-Heckenast Ilona 132
 Bakó Elemér 365
 Bakócz Tamás 400–408
 Baksay Sándor 28
 Baky Marica 317
 Balanyi György 116
 Balassa Antal 378, 380, 381
 Balassa Bálint 378–381
 Balassi Antal 379
 Balassi Bálint 226, 274, 275, 378, 381
 Balázs Béla 159, 195, 270, 306, 333, 339, 429
 Balázs Éva, H. 290, 292
 Balázs Ferenc 337
 Baldus de Ubaldis 276, 279, 282
 Balczyk Emil 428
 Bálint, Boris 202
 Bálint György 148, 429
 Bálint Imre 175
 Bálint Lajos 180
 Balla Ernő 80
 Ballagi Aladár 11, 28, 40, 365
 Ballard, Thomas 64
 Baló Elemér 167–169, 175
 Balogh Ádám 259
 Balogh Edgár 147, 158, 331, 332, 334, 335, 337, 342
 Balogh Jolán 209, 370
 Balogh József 195
 Balogh Vilma 164, 182
 Balzac 78, 81
 Bán Imre 183
 Baneroff, Richard 226
 Bánfi-hunyadi János 63, 414
 Bánki Donát 298
 Banner János 426
 Bányai Imre 339, 340
 Bányai László 340
 Baranyai Decsi János 423
 Baranyai Zoltán 365
 Baráth Ferenc 28, 29
 Barbeyrac, Jean 20
 Barbier, Alex. 15
 Barbier, Ant. 15
 Barbusse 301
 Barcza Imre 356
 Barcza József 408–411, 413
 Bárd Oszkár 333
 Bardócz Antal 418
 Barkan, Pierre 81
 Barkóczy Ferenc (érsek) 2, 4
 Barlay Magda 251
 Barlay Ö. Szabolcs 104, 105, 231–251, 322, 323, 423, 424
 Barlow, Thomas 64
 Baróthy Pál 73, 76
 Baróti György 169
 Baróti Lajos 56, 57, 59
 Bársony Anna, Ikladi 405
 Bársony Balázs, Ikladi 405, 406
 Bársony Boldizsár, Berényi 406
 Bársony Boldizsár, Csigleri 406
 Bársony Boldizsár, Ikladi 405–407
 Bársony Boldizsár, Tabajdi 406
 Bársony Brigitta, Ikladi 405
 Bársony Gáspár, Ikladi 405
 Bársony György, Ikladi 407
 Bársony János 407
 Bársony Katalin, Ikladi 405
 Bársony Margit, Ikladi 405
 Bársony Mátyás, Kuldói 406
 Bársony Orsolya, Ikladi 405
 Bársony Tamás, Kuldói 406
 Barta András 416
 Barta Lajos 195, 267, 270, 306
 Bartalus István 275
 Bartholomaeus Brixienensis 398
 Bartholomaeus de Glanvilla sive Anglicus 395
 Bartók Béla 337, 390, 424
 Bartók Lajos 34, 37
 Barton, Edward 213
 Bartoniek Emma 276, 354
 Basch Árpád 146
 Basilides Mária 167
 Basilus (Magnus, Sanctus) 280, 400, 413
 Basire, Isaac 62–65
 Batári Gyula 415
 Báthory István 233
 Báthory Zsigmond 213
 Bátky József 286
 Batsányi (János) 328
 Batthyány Boldizsár 226, 231–251, 323
 Batthyány Ferencné 242
 Batthyány Kristóf 232, 242
 Baudelaire 81
 Bauer, Otto 305
 Bauhaus 164
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 6, 7, 15
 Baumgarten, Siegmund Jakob 15
 Baxter, Richard 6, 20
 Bayer József 317, 319
 Bayle 13, 222
 Beatrice (I. Mátyás felesége, Beatrix) 208
 Beck, Jakob Christoph 9, 217–219, 418
 Beckensloer, Johannes 395
 Becquerel 299
 Beda Venerabilis 395
 Beethoven 336
 Beham, Hans Sebald 84, 85, 89, 90

VIII

- Békés József 412
 Beksics Gusztáv 146
 Beksics Gusztávné 146
 Bél Mátyás 66, 102, 185
 Béla, IV. 66
 Bellarmino, Roberto 108, 377
 Bembo, Pietro 91, 274
 Benczur Gyula 59
 Benda Kálmán 69, 188, 252–265, 312
 Bendefy László 417
 Bene Ede 7
 Benedek Elek 141, 148, 415
 Benedek Lajos 325
 Benedek Marcell 78–81, 169, 173, 182
 Beneš, Eduard 425
 Bengel, Johann Albrecht 8, 22
 Beniczky Ferenc 131
 Beniczkyne Bajza Lenke 128–132, 146
 Benkő Ferenc 418
 Benkő József 295
 Bentz, Hans Villi 363
 Bényei Józsefné 219, 418
 Beöthy László 128
 Beöthy Zsolt 28, 51
 Beöythe, Emerioi 308
 Bercsényi Miklós 186, 259, 260, 261
 Berczeli Károlyné 412
 Berczik Árpád 128
 Berde Mária 148
 Bereczki Zsigmond 220
 Beregi Tivadar 306
 Berényi Bársony Boldizsár 1. Bársony Boldizsár
 Bergson 331
 Berlász Jenő 215, 417
 Berlász Piroska 411
 Bernardinus de Senis 397
 Bernardus Claravallensis 392, 397, 398
 Bernardus de Parentinis 396
 Bernardus Silvestris (Pseudo-) 199
 Bernhardus 393, 397
 Bernstein, Eduard 321
 Bertram, Johann Friedrich 15
 Bertrandus de Turre 398
 Bertuch, F. J. 291
 Berzeviczy Gergely 288, 289, 291–296
 Bessenyei György 77, 322, 418
 Bethlen Gábor 212, 376–378, 414
 Bethlen János 64
 Bethlen Kata, Apafiné 184
 Bethlen Miklós 62–64
 Bethlen Farkas 102, 212
 Beyreuther, E. 9
 Beythe, Andr(eas) 102
 Beythe István 308
 Bèze, Theodore de (Beza) 10, 21, 106, 283
 Birkenmajer, A. 198
 Bíró Ferenc 9
 Bíró Lajos 270
 Bíró Mihály 384–389
 Bismarck 33, 39
 Bisterfeld 64
 Bitskey István 183–187
 Blattner Géza 171
 Bleyer Jakab 17, 365
 Blumauer 67
 Boccaccio 392
 Bocskai 212, 214
 Bod Péter 311, 383, 414
 Boda Miklós 415
 Bódi László 315
 Bodmer 7
 Boëthius 394, 395
 Bogdán István 412
 Bogza, Geo 340
 Bohatta, Hans 10
 Bolgár Ágnes 118
 Bollók János 107
 Bolyai Gábor (álnév) 342
 Bolyai Zoltán (álnév) 342
 Bonaventura 280, 281
 Bonfini 313, 262, 279, 351, 394
 Bongars, Jacques 376
 Bonhomius, Franciscus 282, 283
 Bonifacius VIII. (pápa) 393, 398
 Bónis György 406
 Bonneval (márki) 11
 Bontempi, G. A. 253
 Born, Ignatius 66, 102
 Bornemisza Péter 275, 308
 Boromissza Tibor 170
 Boronkai Iván 107
 Bors Tihamér (álnév) 301
 Borsa Gedeon 82–90, 202–210, 309, 310, 313–315, 352, 356, 360, 400–408, 411–413
 Borsányi László 417
 Borsos István 6, 9, 12, 13, 17, 19, 21
 Borsos Márton 295
 Borsos Zsuzsanna 316–320
 Borsy Károly 414
 Bortnyik Sándor 174, 176, 182
 Boschovich, Roger 102
 Botka Ferenc 416
 Botta István 105, 106
 Bouhours, Dominique 7
 Bouveret, Bénédictins de 124
 Böhm Vilmos 306, 307
 Bölöni György 81, 389
 Bözögi György 338
 Brancas hercegek 15
 Brassai Sámuel 28
 Braun Róbert 337
 Brázay Emil 158, 159
 Brecht, Bertolt 429
 Brechtold Ferenc (püspök) 4
 Brenner Domokos 254–265
 Brenner Márton 255
 Brentius 279, 281, 282
 Bresztovszky Ernő 266
 Breuer János 423, 424
 Brewer 90, 312
 Bright, John 29
 Brinck, Ernst 373
 Briquet 201

- Brockdorff, Cay von 6, 13
 Bródy Imre 174
 Bródy László 169
 Bródy Sándor 159
 Brown, Thomas 23
 Brunner Emőd 5, 13
 Bruno (Sankt Gallen-i) 104
 Bruno, Giordano 323
 Buckle 30
 Budai Ézsaiás 119
 Buddle, Johann Franz 14, 22
 Budny, Simon 229
 Buganagy János 273, 282
 Bullinger 232
 Buridanus, Iohannes 399
 Burnet 6
 Burton, William 227
 Busa Margit 357
 Busby 63
 Busto, Pietro 213
 Buttky László 169
 Buzinkay Géza 25–42, 412
 Büchner, Ludwig 29
 Büttner Lina 28
 Byrnes, Robert Francois 365

 Camerarius, Ludovicus 247, 377
 Canisius, Peter 84, 274, 279
 Cant, G. 226
 Canz, Israel Gottlieb 6
 Capek, Karel 429
 Capet Erzsébet 133, 134
 Caraffa 293
 Carapcea, Florica 82
 Carl, Joseph 3
 Carlisle, A. T. 12
 Carolus (Károlyi) Péter 225, 226, 230
 Casaubon, M. 229
 Cassiodorus 399
 Castell, Edmund 63
 Castiglione, Giovanni 370, 372
 Catane, Moshe 110
 Cathemius, Ambrosius 273, 282
 Centgraf Károly 417
 Cesnaková-Michalková, Milena 414
 Chalcidius 394
 Champeaux, Gérard de 123
 Chapelle, Jean de la 255
 Cheney, C. R. 378
 Cholnoky Viktor 159
 Chrysostomus 279, 397, 400
 Chythraeus, D. (Kochhaffe) 262
 Cicero 91–93, 279, 395
 Cicero (Pseudo-) 395
 Clajus 184
 Claudel Paul 317, 319
 Clemens Romanus (Pseudo-) 393
 Clusius, Carolus (Charles de L'Escluse) 231, 234, 235, 247
 Cocea, Nicolae Dumitru 340
 Cocteau, Jean 80, 81, 169, 174
 Codarcea, Corneliu 340
 Codreani, Sorina 82

 Coelius Pannonius (Gyöngyösi Gergely) 275, 280
 Columnis, Guido de 198, 201
 Comestor, Petrus 117, 212
 Comte 30
 Copinger 313–315
 Corday, Charlotte 135
 Cornides Dániel 102, 254, 255
 Corily-Nitschmann Sámuel 6
 Corvinus, Elias 233, 238–246, 247, 323
 Cotrus, Aron 339, 340
 Cras (álnév) 301
 Crenius, Thomas 21
 Creussner, Friedrich 207
 Cromwell, Oliver 11, 20
 Cromwell, Richard 11
 Crusius, Thomas Theodorus 21
 Csaba (királyfi) 8
 Csajághy Júlia 131
 Csajághy Laura 131
 Csáky Albinné 151
 Csáky Károly 415
 Csáky Piroska 358
 Csánki Dezső 370, 406
 Csapodi Csaba 201, 354, 355, 360, 391–400, 412
 Csapodiné Gárdonyi Klára 354, 355, 361, 369–372, 391
 Csáth Géza 424
 Csehi Gyula 339, 340
 Csendes László 417
 Csene Péter I. Szenci Csene Péter
 Csengery Antal 72
 Csépan István 19
 Cserépfalvi Imre 80, 81
 Csigleri Bársony Boldizsár I. Bársony Boldizsár
 Csóka Istvánné 187
 Csokonai Vitéz Mihály 67–72, 101, 188–191
 Csomasz Tóth Kálmán 217, 218
 Csontos János 391, 392, 395
 Csorba Mária, borsai 407
 Csőregh Gyula 140
 Csurdi Sándor 416
 Csurgay Kálmán 416
 Csurgay László 46
 Csüros Ferenc 311
 Csüry István 219, 417
 Curie, Eve 78
 Curie-házaspár 299
 Curie, Madame 78
 Cybulski, Radoslaw 166
 Cyprian, Ernst Salamon 18
 Cyprianus 281, 392, 393, 397
 Cyrus 392
 Czakó Ambró 164, 182, 195, 197
 Czakó Elemér 191
 Czeplédi István 212
 Czellárné Csiba Judit 308, 309
 Czigány Lóránt 366
 Czigány Magda 363
 Czikkann, J. J. 289

- Czuczor László 425
 Czudor József 220
 Czukor Károly 173
 Czwittinger Dávid 65, 102, 212

 Dalmady Győző 28, 34, 37, 128
 Dalmady Viktor 138
 Dalos László 319
 Damasus 393
 Dán Róbert 105, 106, 212–214, 225–230, 377, 382–384, 417
 Dániel Arnold 337
 Daniel Gábor 254, 256
 Daniel István 256
 Daniel, Nathalia 200
 Daniss Győző 417
 Dapsy László 28–30
 Darjes, Joachim Georg 13
 Darnel, W. N. 62
 Darnyik János 306
 Darrel 23
 Darvas József 316, 338
 Darvas Lili 167
 Darwin 29
 Dau, Helmut 223
 Daudet Alphonse 34
 Dávid (király) 373
 David ben Jakob ha-Kohen 214
 Dávid Ferenc 106, 225, 229, 382, 383
 Dávid Mihály 167
 Deacon, R. 228
 Deák Farkas 28
 Deák Ferenc 35, 39, 156
 Debreceni Ember Pál 12, 213
 Décsényi (Schönherr) Gyula 200
 Décsi Imre 174
 Dee, John 226–230, 248, 323
 De Gerando Attila 40
 Deleanu, Liviu 340
 Demeter Tibor 363, 364
 Demosthenes 108
 Demosthenes (Pseudo-) 370, 372
 Dénes István Zoltán 416
 Denis, Michael 202
 Deréky, Pál 414
 Dérer, Ivan 425
 Derkovits Gyula 164, 178–180, 182
 Derkovits Gyuláné 179
 Dersi Tamás 149, 150
 Déry Tibor 81, 170, 176, 270, 338
 Déryné 317, 319
 Derzsi Károly 384
 Descartes 78
 Dési Huber István 164, 180, 182, 337
 Dési Huber Istvánné 164
 Deslys 128
 Desmoulins, Lucile 135
 Deső Benedek (nótárius) 273, 284
 Dessewffy Aurél 416
 Dévai Bíró Mátyás 12, 66, 286, 423
 Dezsényi Béla 141, 142, 144, 150, 151, 357
 Dézsi Lajos 183, 201, 364, 378–380
 Dickens 28

 Diderot 78, 222
 Dienes László 211, 212, 327, 330, 333, 345, 346
 Dienes Valéria 174, 182
 Diesch 11
 Dietrich-cég 291
 Diener-Dénes József 306
 Dinnyés Árpád 159
 Dinus Rossoni de Mugello sive Mugellanus 399
 Diodoros 400
 Dionysius Alexandrinus 393
 Dionysius Areopagita 392
 Disraeli 29
 Dobai Székely Sámuel 258
 Dobay György Sámuel 22
 Dobó Ferenc 221
 Dobossy László 76, 425
 Dobozi István, ifj. 255
 Dobrogeanu-Cherea 340
 Dóczy Lajos 429
 Dohnál Gábor 414
 Donatus 119, 207, 395
 Donáth Regina 1, 2, 5, 7, 10, 11
 Dostalova, R. 229
 Dosztojevszkij 34
 Dózsa (György) 400, 402
 Dömötör János 28, 29
 Dörre Tivadar 34
 Drankmeister, Albrecht 7, 9
 Dsælalzáde Musztafa 272
 Dubos, Jean Baptiste 108
 Dudith András 213, 226, 376
 Duhamel 78, 80
 Dukkón Ágnes 413
 Dulong, M. 198
 Dumas père 128
 Duns Scotus 393
 Durrell, John 63
 Du Ryer, André 13

 Éber Pál 275, 281
 Eckhardt Sándor 233, 235, 236, 378, 381
 Ecsedy Judit, V. 413
 Éder György 283
 Efraim ha-Kohen 214
 Egessipus (Aigesippi, Egesippi) 276, 279
 Egger Mária 318
 Ehrard, Jean 108
 Ehrenburg, Ilja 195
 Eichhorn, J. G. 291
 Einstein 195, 299
 Elek Artúr 180
 Elek László 414, 427
 Elischer Boldizsár 131
 Ellebodius 233
 Eller Károly 145
 Éluard, Paul 78
 Ember Ernő 219
 Ember Ervin 168
 Ember Mária 316
 Emericus Pannonius 212
 Emich Gusztáv 43–50, 56–58, 61, 415

- Emich Gusztáv, ifj. 50
 Eminescu 339
 Enczi Endre 168
 Engel János Keresztély 291, 294
 Enyedi György 382, 383
 Enyedi R. Gáspár 63
 Eötvös Károly 28, 38, 58
 Eötvös Lajos 28
 Eperjesi Kálmán 365
 Erasmus, Rotterdami 91, 92, 274, 275, 283
 Eratus, Thomas 227, 247
 Erdei Ferenc 195, 339
 Erdélyi Árpád 180
 Erdélyi Gyula 145
 Erdélyi Ilona 418
 Erdélyi János 414, 418
 Erdélyi József 171
 Erdélyi Pál 275
 Erdődi Bakócz Tamás 1. Bakócz Tamás
 Erdődi József 422, 423
 Erdős Lajos 180
 Erdős René 168, 171
 Erdélyhelyi Menyhért 370
 Erg Ágoston 73, 74
 Erki Edit 73, 416
 Ermlautner (Ermlautner), Valentin 273, 284
 Erődi Béla 28
 Erős Péter (álnév) 305
 Ersch, J. S. 292
 Érszegi Géza 107
 Erzsébet, I. 11, 226, 228, 230
 Essex 318
 Esze Tamás 255—258, 260, 264, 265, 311
 Eszterházy (Antal) 259
 Eszterházy Miklós 7, 14
 Euripides 400
 Eusebius Caesariensis 314
 Eusebius Cremonensis (Pseudo-) 314
 Evans, Robert J. W. 212, 214, 231, 232, 238, 239, 382
 Eypheus 396
 Fábián Dániel 389, 390
 Fábián István 284, 286—288
 Fábri Gergely 285, 286
 Fabricius Bálint 91—94
 Fábry Zoltán 332, 333, 344
 Faddy Bálint 233
 Fáti István 195
 Fajcsék Magda 363
 Fallenbüchl Zoltán 114
 Faller Jenő 365
 Faludi Ferenc 1—24, 102, 189
 Faludy György 79, 80
 Falvy Zoltán 357
 Fancsi Antal 231
 Faragó Simon 150
 Farkas Antal 302, 303
 Farkas Zoltán 81
 Farneze, Francesco 213
 Fassmann, David 10, 11, 22
 Fazakas József 311, 414
 Fazekas Árpád 416
 Fáy András 131
 Féja Géza 339
 Fejér Judit 357
 Fejérpataky László 232
 Fejérváry-kormány 299, 300
 Fejes István 28
 Fekete András 233
 Fekete József 151
 Fekete Tivadar 339
 Feleky Géza 164
 Felhő Ibolya 2
 Felkai Ferenc 316, 317
 Feller, Jakob 8
 Fénelon 11
 Fényes László 304—306
 Fényes Samu 306
 Fenyő László 171
 Fenyő Miksa 270
 Fenyő Rózsi 167, 170
 Ferdinánd, I. 66, 272
 Ferdinánd, II. 315
 Ferdinánd, III. 114, 185
 Ferdinánd, V. 53
 Ferenc, I. (francia király) 11
 Ferenc, I. (magyar király) 100—103
 Ferenc, II. (német—római császár) 102, 233
 Ferenc József, I. 27, 156
 Ferenczffi Lőrinc 373
 Ferenczi László 80
 Ferenczy Zoltán 49, 55, 60
 Ferenczy János 292
 Ferenczy József 422
 Ferus, Joannes 280, 282
 Feyl, Othmar 185
 Féval 128
 Ficino, Marsilio 108, 274, 276, 280
 Fiedler, Joseph 254
 Finácz Ernő 13
 Findlow, B. 383
 Fink 195
 Fitz József 208, 209, 214
 Fjodorov, Ivan 427, 428
 Flamingó (álnév) 301
 Flaubert, Gustav 78, 80, 81
 Fleming 184
 Fodor Ferenc 357
 Fodor István 147, 148
 Foester, R. 198
 Fógel József 405
 Fontana, Francesco 370
 Fontane, Theodor 315
 Fontenelle 11
 Forgách Fran(ciscus) 102
 Forgács Anna 169
 Formentin 13
 Fornacon, S. 17
 Földes Pál 306
 Fraknói Vilmos 347, 370, 402, 404, 418
 France, Anatole 81, 167, 304
 Franceschini, Ae. 198
 Francischinus de Montescilicia 400

- Franciscus Mayronius 392
 Franciscus de Zabarellis 399
 Franck, Johann 20, 24, 186
 Franck, Sebastian 21
 Francke, August Hermann 15, 19, 22, 185–187
 Francken, Christian 226, 228
 Frangepán Ferenc 253
 Frank, Leonhard 302
 Frank Tibor 416
 Frankenburg Adolf 46, 128
 Franner, Tobias 8
 Franyó Zoltán 159
 Fráter Zoltán 416
 Fränkel György 180
 French, P. J. 226
 Fresenius, Philipp Johann 10, 22
 Freud 164, 331
 Freytingshausen, Johann Anastasius 15, 22, 186
 Fried Géza 170
 Fried István 214, 215, 221, 222, 288–297, 413, 415
 Friedreich Endre 115, 116
 Friedrich Ildikó 414
 Frigyes, I. (porosz király) 11
 Frigyes, II. (Nagy) 11, 17
 Frigyes, III. (császár) 208, 372
 Fröllich Dávid 64
 Fuker 66
 Fülel Lajos 269
 Fülöp, II. 11
 Fülöp Géza 143, 219, 419, 420–422
 Füredi János 116
 Fürst (Sándor) 306, 307, 429
 Füst Milán 170, 270
 Fűves Ödön 414
- Gaál Gábor 143, 327–346
 Gaál Gáborné Zánszky Margit 343
 Gaál Jenő 292
 Gaál József 219
 Gabányi Árpád 146
 Gábor Andor 194, 195
 Gachot, François 416
 Gál István 321, 390
 Gál Kelemen 382
 Galambos Ferenc 363, 418
 Galeotto Martio Narnensis 395
 Galic, Pavao 418
 Galilei 373
 Gáll Ernő 339, 340, 341
 Gallemart, Johannes 5
 Gálos Gáborné 113
 Gálos Rezső 2
 Garami Ernő 266, 305
 Garay Ákos 153
 Garay (János) 38
 Garázda Péter 392
 Garbai Sándor 301, 303, 304
 Gárdonyi Albert 191
 Gárdos Mariska 305
 Gárdos Nelly 169, 175
- Gardy, Frédéric 10
 Garibaldi 155, 194
 Gasc, M. 222
 Gáspár Endre 306
 Gasparinus Bergomensis 395
 Gatterer, Johann Christoph 65
 Gauguin 300
 Gedő Simon 173
 Géfin Gyula 2
 Geier, Martin 6
 Geisberg, Max 84, 85, 89, 90
 Geleji Katona István 212
 Gellért Hugó 417
 Gelli, Jacopo 194
 Gellius, Aulus 274, 281
 Gémes Ani 169
 Genersich, Christian 289
 Genersich, Johann 289
 Georgievits, Bartholomaeus 105
 Géraudy, Paul 80, 81
 Gerdes, Daniel 17
 Geréb Zsófia 384–389
 Gereblyés László 76
 Gergely, XIII. I. Gregorius, XIII. (pápa)
 Gergely Sándor 164, 195
 Gerhard, Johann 184–187
 Gerhard, Paul 20, 186
 Gerics József 107
 Gerő György (álnév) 342
 Géza (fejedelem) 104
 Géza, II. 200
 Gide, André 80, 81
 Giraudoux 81
 Gladkov 164
 Glaser Lajos 365
 Glover, Thomas 213
 Godwin, Thomas 13
 Goethe, J. W. 28, 128, 130, 131, 300
 Gogol 128
 Goldziher Ignác 110
 Goll, Ivan 169, 174
 Gombáné Lábos Olga 219
 Gombocz István 357
 Gombos Imre 189–191
 Gondos Ernő 416
 Gorkij 79, 300
 Gorzó Gellért 255
 Gottsched, Johann Christoph 7, 11, 16, 17, 22
 Goudimel, Claude 217
 Göböl Gáspár 21
 Gömbös Gyula 306, 429
 Gömöri, György 62–65, 372–378, 382, 414
 Görög Demeter 417
 Gragger, Robert 183, 184, 364
 Gratianus 394, 399
 Gravisset, René 376
 Green, Robert 227
 Gregorius, I. Magnus (pápa) 393
 Gregorius, IX. (pápa) 394, 397, 399
 Gregorius, XII. 399
 Gregorius, XIII. 272

- Gregorius Nazianzenus 362
 Greguss Ágost 50—54, 61
 Greguss János 32
 Grellmann, H. M. G. 290, 291
 Grente, Georges 7, 13, 14
 Griffin, Nathaniel Edward 198, 201
 Grimmelshausen 184
 Griseus, Ulricus I. Ulricus
 Grofft János 287
 Grosart, A. B. 227
 Grossenbacker, Ernst 166
 Grossgebauer, Theophil 15
 Grósz Károly 416
 Grotius, Hugo 252, 262, 263, 265
 Gruber, J. G. 292
 Grüneisen, H. 372
 Grünwald Imre 151
 Gryphius 184
 Gualtherus (Waltherus), Wolfgang Marcus 373
 Guarinus, Baptista 392
 Guillelmus Altissiodorensis 393
 Guillelmus de Lanicea 396
 Guise hercegek 233
 Guistinelli, Pietro (Justinellus, Petrus) 309
 Gulyás József 68
 Gulyás Pál 214, 363
 Gunda Béla 390
 Gunzo (olmützi püspök) 399
 Gussmann, Rudolf 130
 Guszeva, A. A. 427
 Gusztáv Adolf 11
 Guttmann, Julius 110
 Gyárfás Tihamér 2, 5
 Gyarmathy Zsigáné 34
 Gyáros László 195, 416
 Gyenis Vilmos 21
 Gyéressy Béla 324, 325
 Gyergyai Albert, 77, 78, 80, 175
 Gyetvai Nagy János 194
 Gyöngyösi László 212
 Gyöngyösi, Steph(anus) 102
 Györffy György 104, 105
 György Aladár 27, 28
 György Endre 28, 29
 Győry Dezső 426
 Győry Vilmos 28
 Gyulai Pál 27, 28, 49, 51—55, 68, 215, 219
 Gyurikovics György 295
- Haan Lajos 426
 Habermann, A. M. 223
 Hadrovics László 369
 Haebler 207
 Hafenreffer 186
 Haiman György 413—415, 417
 Hain 313—315
 Hajnóczy József 418
 Halas 425
 Halász Gábor 81
 Halász Imre 36
 Haller, Ladisl(aus) G. 102
 Halmos Béla 390
- Halmos Valéria 169
 Haltsonen, Sulo 221
 Haly Aberudiam 394
 Hammond, Matthew 227, 230
 Hamsun, Knut 158
 Hanacius Ferenc 115, 116, 125
 Hannemann, Ambrosius 21
 Haraszti Erika Ágnes 108
 Haraszti Sándor 341, 345
 Haraszty Mici 168
 Harden, Maximilian 345
 Hardy, Thomas 300
 Harmatta János 108
 Harsányi István 68
 Harte, Bret 28
 Hartenberg (ezredes) 22
 Hartleben Konrád Adolf 44, 188—191
 Hase, Th. 12
 Hatin, Eugène 16
 Hatvany Lajos 270, 306, 328—330, 333, 338, 339, 341, 343, 346, 416
 Hausman, Gottfried 22
 Havas Adolf 43, 45, 48, 52, 56, 57, 59, 61
 Havas Endre 195
 Havas Géza 305—307
 Havas Györgyike 167
 Havasi Zoltán 96—99, 347—368, 417, 418
 Hawthorne, Nathaniel 28
 Háry Gyula 78
 Háry Károly László 181
 Hazard, Paul 12, 265
 Hearius, Joannes 15
 Hébelt Ede 164
 Heckenast Aladár 129
 Heckenast Gusztáv 126—133, 135, 139, 417
 Heckenastné Lövészy Teréz 128, 129
 Hegedüs Sándor 30
 Hegel 331
 Hegendorff 423
 Hegyi Ferenc 418
 Hegyi Rózsi 167—169
 Heine, Heinrich 34, 79, 128, 302
 Heineccius, J. G. 188
 Heinrich, Nicolaus 310
 Helder-Jastrzebska, Jolanta 326
 Hell, Maximi(lian) 102
 Hellebrant Árpád 362
 Helmeczi István 213
 Heltai Gáspár 83, 84, 89, 90, 308, 423
 Heltai János 108, 413
 Heltai Jenő 153, 158
 Helvét 105, 106
 Hennius, H. C. 395
 Henricus de Hall 399
 Henricus de Hassia 398
 Henricus de Marburg (Hainricus de Marburg) 398
 Henrik, VIII. 11
 Hentaller Elma 34
 Herberstein, Felician 239
 Herczeg Ferenc 305, 429
 Herczeg Mihály 415

- Hericus de Frimaria 396
 Herman Ottó 28
 Hermann Egyed 1
 Hernádi Istvánné 419
 Heron 400
 Herrad, Landsberg-i 121
 Herrgott, Hans 84
 Herrmann, H. J. 391
 Hervay Ferenc 324, 325, 356
 Hesiodos 400
 Hess András 276, 413
 Hettner, Hermann 17
 Hevenessy, Gabr(iel) 102
 Heverdle László 416
 Hevesi András 79–81
 Hevesi József 146, 151, 152
 Hevesi Sándor 318
 Hevesy Iván 164, 166, 168, 170, 172, 173,
 175, 179, 182, 337
 Heyne, Chr. G. 291
 Hieronymus I. Jeromos
 Hiersemann, Anton 313
 Hilarius Pictaviensis 393
 Hiller, Erhardt 248, 249
 Hiller, Gottlieb 289
 Hiller István 415, 418
 Hincz Gyula 68, 80
 Hippocrates 395
 Hitler 307
 Hmelnickij, Bogdan 427
 Hobbes 6
 Hock János 307
 Hodža, Milan 425
 Hoeven, A. M. van der 325
 Hoffhalter Rudolf 90
 Hoffmeister, Joannes 280, 282, 283
 Hofhalter Ráfael 274
 Hofmann, Johann Jacob 12
 Hoffmannsthal 429
 Hohlwein, L. H. 9
 Hoitsy Pál 28, 34
 Holborch, Guilelmus 397
 Holl Béla 217, 218, 321, 322, 414, 417
 Holliwell, J. O. 226
 Holló Ferenc 415
 Holló Klári 170
 Hollstein, F. W. H. 84
 Holzmänn, Michael 10
 Homelius, J. 246, 247, 250
 Homeros 400
 Hondius 213
 Honorius, III. (pápa) 325
 Honorius Augustodunensis 118
 Hont Ferenc 197, 319
 Hopp Lajos 108, 109, 222, 256, 258, 415
 Horányi Elek 65, 66
 Horatius 34
 Horn, Georg 8, 22, 262
 Hornyák János 195
 Horog Pál 310
 Horthy Miklós 306, 429
 Horvát István 14, 292
 Horváth Cyrill 275
 Horváth György 64, 180
 Horváth István 206, 287, 347
 Horváth István, ifj. 316, 319
 Horváth János 20, 107, 108, 118, 124, 214,
 215, 372
 Horváth, Joh. Bapt. 102
 Horváth József 11
 Horváth Tibor Antal 247
 Horváth Viktor 416, 418
 Horváth Zoltán 80, 301, 321
 Horváthné Pereszlényi Éva 415
 Howel, James 64
 Hőke Lajos 34
 Hölvényi György 413
 Hrabovszky György 286
 Hrenkó Pál 413, 417
 Hronský 425
 Hubay Ilona 209, 365
 Huber Kálmánné 415
 Hugo, Victor 34, 39, 81, 128
 Huizinga 80, 122
 Hunger, Friedrich Wilhelm Tobias 234, 235
 Hunnius Aegidius 186
 Hunyadi (Antal) 22
 Hunyadi János 65
 Hunyadi László 48
 Hunyady Sándor 336
 Husz János 202, 274, 282
 Huszák Sámuel 12
 Huszár Gál 105, 106, 218, 413
 Huszti Dénes 292
 Huszti István 184, 311
 Iacobus de Cessolis 396
 Iacobus Zocchi 397
 Ibsen 316, 317
 Igaz Sámuel 295
 Ignotus Pál 175, 176, 267
 Ikladi Bársony Boldizsár I. Bársony
 Boldizsár
 Illés László 73, 157, 416
 Illés Tibor 79
 Illésházy János 1
 Illésházy József 5
 Illésy János 114
 Illyés Bálint 28
 Illyés Gyula 77–81, 170, 176, 195, 337
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 77
 Imre István 412
 Imre Sándor 31, 32
 Inczédi József 184, 185
 Indali György 417, 418
 Innocentius III. (pápa) 397, 398
 Ioannes Andreae 393, 398
 Iohannes de Calderini 399
 Iohannes de Deo 399
 Iohannes de Erfordia 396
 Iohannes Eschuid 397
 Iohannes Gerson 398, 399
 Iohannes Ianuensis de Balbis 394
 Iohannes de Otting (soproni főesperes) 398
 Iohannes Prutenus (császári kanonok) 399,
 400

- Iohannes de S. Sophia 395
 Iohannes de Turrecremata 399
 Iohannes de Vsk 398
 Iohannes de Westfalia 399
 Ipolyi Arnold 28
 Ipolyi Tamás (álnév) 304
 Irinyi József 72
 Irinyi Károly 69, 188, 312
 Isaac, Frank 405
 Isidorus Hispalensis 397
 Isokrates 392
 István I. (király) 19, 104, 200, 252
 István (kalocsai érsek) 370, 371
 Istvánffy, Nicol(aus) 102
 Iszlavin, Vlagyimir 423
 Iván Ede 180
 Ivanich Pál 107
 Iványi Béla 191, 232, 233, 237–240, 242, 248–250
 Izsák László 340
 Izsó Miklós 38
- Jacobeus Szaniszló 423
 Jakab Béla 183
 Jakab Elek, 275, 384
 Jakab György 258
 Jakó Zsigmond 414
 Jakubovich (Emil) 395
 Jammes, Francis 81
 Jankai József 305
 Jankó János 26, 34, 52
 Jankovich Ferenc 79
 Jankovich Miklós 19, 295, 378–380
 Jankovics József 414
 János (deák) 232
 Janovics Nóra 180
 Janszoon, Laurens 119
 Janus Pannonius 102, 213, 275, 282, 370, 372, 392, 400
 Jászberényi (P.) Pál 62–64, 212
 Jászi Oszkár 195, 211
 Jaurès 306
 Jávorí Jenő 220, 221
 Jehuda ben David ha-Kohen 214
 Jékely Zoltán 78
 Jeromos, Szent (Hieronimus) 17, 279, 396, 397, 400
 Jeszenszky Danó 46
 Jeszenszky Géza 415
 Jewel, John 19
 Jilemniczky, Peter 424, 425
 Joachimus Vadianus 405
 Joannes (Sanctus) 280
 Johannes XXII. (pápa) 399
 Johannes Hispanus 198
 Johnson, Hewlett 105
 Joinville, Jean de 122
 Jókai Mór 28, 34, 50, 51, 54–56, 58, 133, 144–146, 155
 Jónás Károly 418
 Jordáky Lajos 340
 Josephus Flavius 276, 279
 Jósika Miklós 128
- Jósika-Podmaniczky Júlia 128, 129
 Jouvet, Louis 81, 317, 319
 József, I. (császár) 219
 József, II. 101, 296, 384
 József (nádor) 350
 József Attila 78, 79, 164, 165, 171, 176, 182, 194, 215, 338, 339, 389, 390
 József Farkas 266–271
 Jöcher 6, 9, 11–14, 17, 20, 21
 Juhász Erzsébet, B. 106, 107, 219, 321, 417
 Juhász Gergely 8
 Juhász Gyula 78, 159
 Julius Caesar 2, 12, 136
 Junius Brutus 33
 Justh Zsigmond 426
 Justinianus 276, 394
 Justus Pál 176
 Jügel, Karl-Heinz 185
- Kachelofen, Konrad 209
 Kádár Béla 177
 Kádár Endre 158
 Kádár Imre 339
 Kadosa Pál 168
 Kafka, Franz 300
 Kahána Mózes 335, 339
 Káldi 183
 Kállay Béni 36
 Kállay István 416
 Kállay Lili 169
 Kálmán Klára 315
 Kalmár (őrnagy-hadbíró) 135, 136
 Kalmár Henrik 305
 Kalmár Péter 412
 Kálvin 373, 377
 Kameneva, T. N. 427
 Kamermayer Károly 192
 Kanefuss, C. 11
 Kant 6, 331
 Kapitánffy István 107
 Karancsi György 310, 311
 Kardos Albert 59
 Kárdy János 406
 Karinthy Frigyes 153, 157–159
 Karly Ágost 168
 Kármán János 12
 Kármán József 189–191
 Károly, I. (angol király) 11, 62
 Károly, I. (Nagy) 105
 Károly, V. (német–római császár) 11
 Károly, VII. (francia király) 371
 Károlyi Ádám 195
 Károlyi (Antal) 22
 Károlyi Boldi Sebestyén 105
 Károlyi István 316–318
 Károlyi Mihály 79, 195, 197, 211, 212, 304–306, 337, 429
 Kárpáti Aurél 80
 Karpinszkij 195
 Kass János 315
 Kassai Pál 312
 Kassák Lajos 170, 176, 181, 182, 306, 334, 335, 337

- Kathona Géza 63
 Katona Imre 232
 Kautsky 304
 Kazai György 187
 Kazár Emil 28
 Kazinczy Gábor 256
 Kazinczy Ferenc 67, 288, 292, 294, 295
 Kázmér, IV. (lengyel király) 209
 Kazzay Sámuel 310, 311, 418
 Käfer István 424–426
 Keckermann, Bartholomeo 91
 Kecskeméthy Csapó Dániel 45, 68, 188
 Kecskeméti György 175
 Kelemen, XIII. (pápa) 5
 Kelemen Mór 128
 Kelemföldy (álnév) 68, 188
 Keleti Gusztáv 26
 Keleti Márton 169
 Keleti Österreicher Lajos 146
 Keller, Chr. 188
 Kellner György 195
 Kelly, Edward 228–230
 Kemény Gábor 338
 Kemény G. Gábor 357, 425
 Kemény György 357
 Kemény János 376
 Kemény Zsigmond 50, 51
 Kempelen 22
 Kempelen Róza 128
 Kenessey Albert 28
 Kenéz Győző 1
 Kepes Imre 195
 Kepp Mária 290, 291
 Kerchelich, Balth(asar) 102
 Kerekes Sámuel 417
 Kerényi Ferenc 418
 Kereszturi Pál 63, 64
 Keresztury Dezső 78, 351
 Kereszty István 357
 Kéri Pál 304–307
 Kernstock Károly 164, 182
 Kerr, Alfred 158
 Kertbeny Károly 47, 362, 365
 Kéry Gyula 46
 Keszler Ede 76
 Kett, Francis 227, 230
 Kibédi Sándor 339
 Kibre, P. 199
 Kicsi Sándor 389
 Kindlová, Hana 425
 Király Péter 413
 Királyföldi Erika 297–301
 Kirchner, Joachim 200
 Kirchner, Johann Georg 15
 Kis Hajnal 152
 Kis János 189–191
 Kisasszonyi Éva 419
 Kisfaludy Balázs 285
 Kisfaludy Károly 189
 Kisfaludy Sándor 189
 Kiss Áron 274
 Kiss Ferenc 168, 170
 Kiss Gyula 416
 Kiss István 95, 96
 Kiss József 43–61
 Kiss Vilma 178
 Kiszlingstein Sándor 356
 Klabund 158
 Klaniczay Tibor 247, 274, 276
 Klaus Mihály 3, 4
 Klein Mihály 19, 21
 Klement János Mihály 255, 258–260, 264
 Klesch, Daniel 184
 Klimó György 2, 3, 5, 13, 14, 21, 23
 Klopstock 7, 8
 Klöss 90
 Klupathy Jenő 299
 Kmetty János 178
 Knauer, Moritz 15
 Kner Imre 426
 Knibbe, David 21
 Kniezsa István 428
 Kóber Leó 153, 158
 Koberger 207
 Kóbor Tamás 158
 Kodály Zoltán 424
 Kodolányi János 171, 337, 390
 Kohlreiff, Gottfried 21
 Kohn Hillel 334
 Kohn Sámuel 383
 Kókay György 65, 66, 215, 216, 415, 418, 420, 421
 Kollányi Ferenc 418
 Kollár Demeter 14
 Kollár Ferenc 338
 Koller József 1, 272
 Kollin Ferenc 424–426
 Kolosváry-Borcsa Mihály 79
 Kolozsi Tibor 162
 Komáromi Csipkés György 64, 414
 Komáromy Lajos 29, 31
 Komját Irén 416
 Komjáthy Miklósné 352, 356, 360
 Komlós Aladár 126, 133, 166, 171, 175, 176, 182, 266
 Komor András 175
 Komor Ilona 183
 Kont Ignác 254, 257, 365
 Korda Sándor 328, 429
 Kormos László 413
 Korompainé Szalacsi Rác Mária 162
 Korvin Sándor 339, 340
 Korzenszky Richárd 9
 Kosáry Domokos 100, 293
 Kosch, Wilhelm 7, 11
 Kosel (grófné) 260
 Kossuth Lajos 39, 43, 156, 196, 197, 325
 Koster (Küster) Lórintz I. Janszoon
 Kosztolányi Dezső 153, 159, 170, 176, 269, 270, 300
 Kovács Imre 339
 Kovács I. Gábor 414
 Kovács Kálmán 175
 Kovács Károly 338
 Kovács Katona Jenő 338, 340
 Kovács Máté 2

- Kovács Sándor Iván 93
 Kovács Sándor, V. 219, 220, 324, 325, 413, 422, 423
 Kovalcsik Pál (álnév) 342
 Kozocsa Sándor 193, 194, 356
 Kó (álnév) 301
 Kó Antal 287
 Kóhalmi Béla 211, 301, 302
 Kőnczöl Imre 418
 König, Johann Friedrich 186
 Könyves Tóth Kálmán 28, 39
 Köpeczi Béla 100, 254—256, 413
 Körmendi Péter 63
 Körmendy Ferenc 172
 Körmendy József 418
 Környei Attila 413
 Kőrösi József 164
 Kőrösi Uri János 214
 Körtvényesi János 255, 261
 Kővári Imre 416
 Kőváry Gyula 168
 Kövesházy Agnes 170
 Kralowanszky, Andreas 289
 Kraus, David 309, 310
 Kraus, H. P. 313
 Kraus, Karl 429, 345, 387
 Krén Katalin 166
 Kreutz 259
 Kristeller, P. O. 370
 Krisztina (királynő) 11
 Kropf Lajos 62, 65, 213
 Krúdy Gyula 145, 269, 270, 300, 416
 Kubán Endre id. 153
 Kubán Endre, ifj. 153
 Kubinyi Mária 354
 Kudelka Károlyné 164—166, 178, 179, 182
 Kukolja, S. Bozena 369
 Kulcsár Péter 93, 354, 414
 Kuldói Bársony Mátyás I. Bársony Mátyás
 Kuldói Bársony Tamás I. Bársony Tamás
 Kulcsár István 144
 Kun Béla 270
 Kuncz (Aladár) 330
 Kunfi Zsigmond 301—304, 307
 Kupferstein Mór 307
 Kurcz Ágnes 414
 Kuthassi János 273, 284
 Küllös Imola 414
 Kyburtz, Johann Heinrich 218
 Kylstra, A. D. 325, 326
 Kvassay Jenő 29
 Kvassay József 1

 Labrosse, Claude 222
 Lacombe, G. 198
 Lactantius 392
 Laczkó Géza 80, 174, 182, 317
 Ladiver Illés 184
 La Fayette, Mme de 7, 24
 La Fontaine 81
 Lajos, II. (magyar király) 276, 397, 405
 Lajos, XIV. 11, 414
 Lajos Iván 78

 Lakatos Éva 140—163
 Lakatos Péter Pál 390
 Lakner Kálmán 413
 Lambeck 392
 Lambert, St. Omer-i 121
 Lampe, Fr. Ad. 12, 213
 Lampel 59
 Landerer 417
 Lang István 115, 124, 125
 Láng Lajos 52
 Lange, Samuel Gotthold 13
 Langerl (Langetl) Ignác I
 Langius, Joachim 188
 Langosch, Karl 124
 Lansky, Ralph 110—111
 Lányi Sarolta 270
 Lányi Viktor 81, 424
 Lapus de Castillionchio 397
 Larbaud 316, 320
 Laski, Albert 227—229
 Laskói Csókás Péter 212
 László, I. (Szent) 199, 201
 László, V. (magyar király) 274, 371, 372
 Lászlóffy Pál 114, 125
 Lau, F. 14
 Laucsek Jónás 286, 288
 Lauka Gusztáv 128
 Lauko Károly 46
 Laurentius Aquilegiensis 396
 Laurentius capellanus 399
 La Valière hercegnő 11
 Lavater, Ludwig 12
 Lavater, Rudolf 376
 Lawrence, W. H. 195
 Lázár János 19
 Lázár Vilmos 164—166, 172, 178, 182
 Lazarević 200
 Leberecht 221
 Le Corbusier 164
 Leffler Béla 363
 Lehel (vezér) 45, 47
 Lelkes Ede 168
 Lembach, Bernhard von 248
 Lenin 304
 Lenau 28, 128
 Lengyel András 72—76, 164—182, 389, 390, 416, 426, 427
 Lengyel Béla 429, 430
 Lengyel Dániel 128
 Lengyel Imre 9, 17, 20, 21, 188, 219, 418
 Lengyel Menyhért 158, 197
 Lenkei Henrik 147
 Leó, X. (pápa) 400
 Léonard, Émile G. 14, 17, 20
 Leopardi 34
 Leopoldus 239
 Leopoldus de Austria 397
 Lépes 183
 Lesage 81
 Lessing 7
 Lethenyi István 308
 Leval, André 365
 Lévay József 45, 47

XVIII

- L'Hospital, Michel de 235
 Liebermann 177
 Ligeti Ernő 337
 Ligeti Pál 164, 167, 168, 172
 Lincoln, Abraham 194
 Lindmayer (ügyész) 73, 76
 Lipsius, Justus 91, 93
 Liptay Pál 29
 Lipót, I. 11, 12, 23, 101
 Liszt Ferenc 429
 Litván György 211, 321, 418
 Livius 392, 394, 399
 Lobwasser 183
 Longfellow 28, 34
 Longuet 307
 Lontai Sándor Antal 415
 Lorántffy Zsuzsanna 114
 Loserth, J. 239
 Losonczy László 128
 Lotz Károly 32, 38, 50
 Löffler A. Pál 338
 Löffler, Carl 131
 Löhreke, Christoph 15
 Löscher 18
 Lövész György 128
 Lövész Teréz 1. Heckenastné Lövész Teréz
 Löw Immanuel 110
 Lubbertus, Sibrandus 377
 Luby Gyula 34
 Ludolphus de Saxonia 117, 118
 Ludovicus I. II. Lajos
 Lueken, W. 15
 Lugosi Béla 197
 Lukács György 107, 270, 299, 300, 339
 Lukács Pál 168
 Lukianosz 11
 Lupus, Rutilius 392
 Luther Márton 6, 14, 15, 84, 106, 109, 274, 280–283, 285, 286
 Lutsch Mihály 91
 Luttor, Franz J. 117
 Lutz, J. 117, 118, 120, 122
 Lyka Károly 179

 Macarius Bódog József 105
 Machiavelli 237
 Mackay 304
 MacLachan, H. J. 227
 Madách Imre 316, 317, 319
 Madarász Márton 185
 Madariaga, Salvador de 11
 Máday, David 102
 Maeterlink, Maurice 169
 Magyar Arnold 232
 Májmúni 428
 Majláth Béla 274
 Majtényi Izidor 36
 Makay Erzsébet 279
 Maksay Ferenc 255
 Malebranche 6
 Malraux 81
 Mályusz Elemér 107

 Manet 300
 Mankó József 170
 Manlius, Joannes 90
 Mann, Thomas 77, 79, 300, 315
 Manuilszkij 195
 Manutius, Aldus 108
 Márai Sándor 159, 336
 Marceziányi György 34, 37
 Margit, Szent 212
 Mária Terézia 2, 4, 5, 13, 16, 285–287
 Máriássy József 292, 293
 Marie-Antoinette 133
 Marie-Laurentia 177
 Marivaux 222
 Márk Viktor (álnév) 342
 Márki Sándor 255
 Markos Béla 356
 Markos György 179
 Markos Gyula 150, 159, 160
 Markovits Györgyi 73, 76–81, 157, 171, 195–197, 301–307, 413, 416
 Márkus László 415, 416
 Márkus Mihály 414
 Marlowe, Christopher 227
 Marmontel 256
 Marne 237
 Maróthi György 9, 12, 17, 20, 21, 188, 217–219, 414
 Marschalkó Rózsi 168
 Marschall László 76
 Martin du Gard, Roger 79
 Martinus de Hungaria 400
 Martinus Polonus 393
 Martinuzzi 154
 Márton József 67–69, 72, 417
 Măruntelu, Ion 82
 Marx 75, 304, 307, 331, 417
 Masaryk 425
 Masefield, John 197
 Massillon 20, 108, 109
 Masznyik Endre 18, 19
 Mata János 68, 72
 Matkovics Lajos 159, 160
 Matkovics Pál 128, 129
 Mátray János 123
 Matthaëus (Sanctus) 398
 Máttis-Teutsch 177
 Matucsinaí-család 370
 Matucsinaí Gábor 370
 Matucsinaí Lőrinc 370, 372
 Mátyás, I. (magyar király) 3, 108, 208, 209, 254, 276, 347, 350, 351, 370, 371, 391, 404
 Mauer, Koostanud M. 220, 221
 Mauriac 78
 Maurois 78, 79
 Maupassant 78
 Mayar, Johann Friedrich 18, 22
 Mazarin 11
 Medgyaszay Vilma 168
 Medgyes Lajos 128
 Medgyes Sándor 195
 Medgyesi Simon 386

Medve Miklós (álnév) 342
 Mehner Vilmos 145
 Meier, Georg Friedrich 6, 7, 12
 Meisner, Balthasar 14, 17, 185
 Melanchton, Philipp 106, 233, 274, 281
 Melius Juhász Péter 105, 106, 250, 308
 Méliusz József 339–342
 Meltzl Hugó 52, 55
 Melzer, Jakob 292
 Merarius 395
 Merimée, Prosper 34
 Merker, P. 11
 Mészáros István 414
 Mészárosné Varga Mária 323, 324
 Mészöly Dezső 81
 Metellus 241
 Meyer, A. 262
 Mezey László 100, 118, 354, 355, 368
 Mezey Zoltán (álnév) 342
 Mezger, M. 8
 Michael, Raph(ael) 373
 Miélot, Jean 118
 Mihály vajda (Vitéz) 295
 Mihályi Ernő 286, 288
 Mikes Lajos 81
 Miklós Ilona 174
 Miklóssy János 126–130, 415
 Miklovics 108
 Mikola Sándor 299
 Mikszáth Kálmán 34, 147
 Mill, John Stuart 27, 29
 Miller Jakab Ferdinánd 101
 Milotai (Melotai) Nyilas István 219, 308
 Milton 6, 78
 Miskolci Csulyak Ferenc 312
 Misocaeus, Wilhelm 423
 Mittay László 172, 174
 Mizaldus 241
 Modrusi Miklós (Modrusiensis, Nicolaus) 370, 372
 Mody György 171
 Moholy Nagy László 337
 Mokesay Júlia 142, 152, 159
 Mokus Gyula 308
 Molière 11, 81, 316
 Molino 65
 Molnár Antal 424
 Molnár Erik 339
 Molnár Ferenc 153, 429
 Molnár Ferenc, A. 220, 221, 325, 326
 Molnár János 291
 Molnár József 422, 423
 Molnár Márta 180
 Molnár Sándor 302
 Molnár Viktor 299
 Mona Ilona 359
 Monet 300
 Monoszlói András 272
 Montaigne 80
 Montesquieu 109, 222
 Montherlant 80
 Moór Péter 195
 Moór Sári 175

Moravcsik Gyula 325
 More, Thomas 128
 Morelli Gusztáv 34
 Mori, Gustav 413
 Móric (hesseni fejedelem) 376
 Móricz Virág 268
 Móricz Zsigmond 148, 159, 267–270, 300, 336
 Morvay László 415
 Moscheim, Johann Lorenz von 12, 20, 22
 Mossóczy Zakariás 274, 276
 Mossóczy-Institutoris Mihály 22
 Möller, Johann Joachim 12
 Msztislavec, Pjotr 428
 Muncker, Franz 13
 Muntz, Johannes 202–204
 Muosz Gusztáv 299
 Murányi Ármin 140, 149, 150
 Murányi Zsuzsa 322
 Murányi-Kovács Endre 76
 Musper, H. Theodor 119
 Musschenbroek, Pieter 188
 Musset 128
 Müller, Johannes 1
 Müsser (Muessert) Kristóf 2
 Mütterferrika 414
 Nádaï Pál 388
 Nadányi János 63, 64
 Nádas Sándor 157
 Nádasdy-család 11, 105, 284
 Nádasdy Ferenc 253, 309, 310
 Nádas József 176, 306
 Nadler, Paul 289
 Nagl Antal 22
 Nagy Gyula 273–275
 Nagy István 338, 341
 Nagy István (septemvir) 255, 258
 Nagy Iván 1, 22, 28, 114, 407
 Nagy Júlia 417
 Nagy Katalin, V. 327–346
 Nagy Kovács István 195
 Nagy Lajos (1883–1954) 337
 Nagy Lajos 110, 111, 159, 176, 223
 Nagy Miklós 25–27, 33, 36, 42, 52
 Nagy Péter 268
 Nagyajtai Kovács István 382–384
 Napoleon 41, 293, 414
 Nemes György 143
 Nemeskürty Harriet 184
 Nemesné M. Márta 176
 Nemes-Nágel Lajos 416
 Németh Andor 76, 173, 306
 Németh Antal 174, 176, 182
 Németh Béla 145
 Németh G. Béla 148, 150, 415
 Németh László 71, 107, 147, 336, 339, 344
 Németh Mária 357
 Németh S. Katalin 413
 Néró 317
 Neruda, Pablo 77
 Neubauer Adolf 214

- Neumeister, Erdmann 17, 18
 Neuser, Adam 225
 Newton, Isaac 19
 Nicephorus (Nikephoros) 279, 400
 Nickel, Holder 202, 204
 Nicolai, Johannes 8, 22
 Nicolaus de Dincelspül (Dünckelspühl)
 396, 398
 Nicolaus de Lyra 396
 Nicolaus de Merienwerder 396
 Nicolaus Modrusiensis l. Modrusi Miklós
 Nicolaus de S. Sophia 395
 Niederhauser Emil 350
 Nyéki 183
 Nyerki Géza 195

 Obsopoeus 108
 Occam, Ioannes 394
 Odofredus Beneventanus 399
 Ódry Árpád 167
 Oelmacher Anna 389
 Oetinger 8
 Ognyev, Nyikolaj 333
 Ojtozi Eszter 219, 417, 427, 428
 Okolicsányi Gyula 69
 Oláh Gábor 408
 Oláh Miklós 102, 105, 106, 273, 274, 280
 Oltványi Ambrus 415, 420, 421
 Opitz Márton 183, 184
 Oppanos 400
 Oppenheim 411
 Orbán Balázs 28, 148
 Ormándy Bertalan 128
 Ormos Ede 301
 Orosz Antal 418
 Ország Tivadar 167
 Osterwald 9, 217
 Osvát Ernő 146, 170, 176, 267, 269, 270,
 345
 Osváth Albert 30
 Osztovics Ágnes 106, 107
 Ottó, I. (császár) 105
 Otto (pécsi kanonok) 392
 Otwinowska, Barbara 93
 Oursel, Raymond 123
 Ovidius 392, 395
 Ögg, Franz 429, 430
 Ötvös János 12, 17

 Paget, John 382
 Pagnol, Marcel 80
 Painter Mihály 2
 Pajorin Klára 418
 Pákh Albert 25, 42, 138
 Pál (Paulus, Sanctus) 396, 397
 Palasovszky Ödön 168, 170, 171
 Paleologus, Jacobus 229, 383
 Pálffy-család 115, 116
 Pálffy János (nádor) 116
 Pálffy Jenő 160
 Pálffy Pál (nádor) 115, 116, 125
 Pálffy Tamás 233
 Pálinkás László 365

 Pallaghy Sándorné 220
 Pálóczi László 371
 Pálóczy György 396
 Pálóczy Mátyus 396
 Palomar, Iohannes 399
 Pálvölgyi Endre 412
 Pan, George-Demetru 340
 Pap László 255
 Pap Zoltán 146
 Pápai Páriz Ferenc 102, 185
 Papp Géza 186
 Papp János 426, 427
 Papp László 113–125
 Paracelsus 241
 Pareus, Johannes Ph. 213
 Pastinszky Móríc 415
 Patai (Patavinus) Tatár Mihály 373
 Pataki László 417
 Pathai István 308, 309, 411
 Patkó 178
 Pátzay Pál 81, 173, 182
 Pauler Gyula 28
 Paulini Béla 153
 Paulus I. Pál
 Paulus, Nicolaus 401
 Paun, Paul 340
 Payr Sándor 20, 286, 288
 Pavercsik Ilona 311, 414
 Pázmány Péter 102, 108, 183, 212, 276,
 413
 Peboth, Johann 21
 Pechstein 177
 Péchi Simon 383
 Péchy Blanka 168–170
 Pecorini-Manzoni, Carlo 194
 Pécsi Lukács 276
 Péczeli József 9
 Perdrizet, P. 117, 118, 120, 122
 Pererius, B. 12
 Perlaky András 273, 275, 281
 Perlusz Katalin 321
 Perneszi György 105
 Perotti, Nicolaus 395
 Pesti Gábor 423
 Pesty Frigyes 128
 Péter (Orseolo, magyar király) 252
 Péter (váci püspök) 397
 Péter László 415
 Peterdi Ottó 365
 Pethe Ferenc 295
 Petheő Bora 407
 Pető Gábor Pál 315, 316
 Petőcz Károly 426
 Petőfi István 53
 Petőfi Sándor 28, 43–61, 77, 154, 155,
 194, 197, 322, 342, 429
 Petőfi Zoltán 49
 Petrányi Ilona 415
 Petrarca 93, 423
 Petrik Géza 69, 286, 287, 356, 358, 362,
 364, 365
 Petronius 392
 Petrovich Ede 396

- Petrovics Ferenc 101
 Petrovics Szilárd 192
 Petrőcz Károly 414
 Petrőczy István 379
 Petrőczy Kata Szidónia 18, 184
 Petrus Blesensis 395
 Petrus Lombardus 396, 397
 Petrus a Rotis 212
 Peyer 307
 Pfaff, Christoph Mattäus 8, 9
 Pfeifer 51
 Pfeiffer, August 17
 Pflugk, Julius 391—394, 399
 Philep Albert 256
 Philobiblos (álnév) 301, 303
 Phocas 395
 Piccard 201
 Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) 274, 279, 372
 Pighius, Albertus 276, 279, 281
 Pintér Ferenc 168
 Pintér Gábor 284—288, 324
 Pintér Sándor I. Pintér Gábor
 Pirandello 316, 317
 Pirnát Antal 225, 229, 235, 276, 383
 Pistolatus, N. 239
 Planck, J. G. 291
 Platon 394
 Plichon (atya) 16
 Plinius 283
 Plinius, ifj. 91
 Plutarchos 213, 281, 392
 Pócsiné Munkácsi Gabriella 357
 Podjebrád György 371
 Podkonitzky, Adam 289
 Podlaha, Antonín 202, 203, 207, 210
 Pogány József 266
 Pogány Péter 321, 322, 414
 Poggio Bracciolini 392
 Poggius Florentinus 395
 Poitrineau 108
 Pók Lajos 146
 Poliziano, Angelo 93
 Pollák Zsigmond 26, 34, 149
 Polo, Marco 395
 Pólya Tibor 153
 Pomagaics Mihály 232, 233
 Pontius (diaconus) 393
 Pósa Lajos 34, 37
 Pósaaházi János 212, 413
 Práger Jenő 424—426
 Pray, Georg(ius) 102
 Prém József 146
 Prépostvári Zsigmond 185
 Prévost 222
 Priszter Szaniszló 416
 Pritz, Johann 6
 Protmann (rendőrfőnök) 43
 Proust 78, 79
 Prudentius, Aurelius 121
 Ptolemaeus 394, 395, 400
 Pucci, Francesco 228
 Puffendorf 20
 Pukánszky Béla 16, 19, 184, 185
 Pukánszkyne Fábíán Judit 219
 Puky Andor 370
 Purchas, Samuel 213
 Purkircher 233
 Puskin 34, 128
 Pünkösti Andor 316—318, 320
 Quetelet 29, 30
 Rab, Gusztáv 167
 Rabelais, F. 78, 237
 Rabinovszky Máriusz 180
 Rabutin 259
 Racine 80, 81
 Ráday Pál 253—255, 257—259, 262—265, 415
 Radéczy István (püspök) 23
 Radnai Erzs 167
 Radnóti Miklós 78, 80, 81, 337, 390
 Radó György 363
 Radó László 285
 Radó Polikárp 231, 354
 Raich, Joan(nes) 102
 Raics István 79
 Raith Tivadar 168, 174
 Rajki (jezsuita) 114
 Rákóczi Ferenc, I. 62, 212
 Rákóczi Ferenc, II. 11, 109, 186, 253—256, 258—265, 287, 294
 Rákóczi György, I. 64, 114
 Rákóczi György, II. 65
 Rákóczi Zsigmond 64
 Rakotczy, Joseph 11
 Ramuz 80
 Ransanus, Petrus 276, 280
 Rapin, R. 222
 Rebreanu, Liviu 339, 340
 Rédei József 304, 305
 Regiomontanus 394
 Rehák Ferenc 416
 Reichling 314, 315
 Reinbeck, Johann Gustav 6
 Reizius, J. H. 13
 Relle Gabriella 168—170
 Rembrandt 300
 Remenyik Zsigmond 337
 Remete László 321
 Renard, Jules 76
 Renaudot 222
 Renwick, Jhon 108
 Retat, P. 222
 Réthi Lajos 28
 Réthi Lipót 426
 Reusch, Johann Peter 14, 17
 Révai József 195, 339
 Révay, Petrus 102
 Révész Béla 153, 172, 384
 Révész Margit 174
 Révész Mihály 157
 Reviczky, Carol(us) G. 102
 Reviczky (Gyula) 34, 40
 Réz Henrik 357

- Rheda Pál 411
 Rhenne (orosz generális) 259
 Ribay György 18
 Ribinyi János 21
 Ricardo 30
 Richard, Jérôme 15
 Richards, Jacob 123
 Richardus a S. Victore 397
 Richelieu 11, 15
 Richter, Christian Friedrich 9
 Richwaldszky György 2
 Rideg Sándor 338
 Riesz István 164
 Rilke 429
 Rimbaud 78, 81
 Rimócziné Hamar Márta 108
 Ritoók Zsigmond 108, 413
 Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 213, 250
 Ritschan 259
 Rivetti, Pietro 101
 Rizner, L. V. 18
 Rodeczki 225
 Rodin 81
 Rogeard, August 27
 Róka Jolán 109, 110
 Roland, Mme 135
 Rolland, Romain 78, 302
 Rómer Flóris 28, 35, 347
 Róna Imre 176
 Rónai Tamás 418
 Rónai Zoltán 301—307
 Rónay György 78—81
 Ronsard 80
 Rood, W. 64
 Rosarius, junior 242
 Rosenthal, Ludwig 202
 Rost Ignác (Rost Tamás?)
 Roszinszky Ambró 116
 Rotermund 13
 Rotharides, Cl. 66, 212
 Rothert, H. J. 8
 Rott, Hans 225
 Rousseau 80
 Roys Ignác 7
 Rožmberg-család 228
 Rózsa György 352, 360
 Rózsahegyi Kálmán 169
 Rózsavölgyi 169
 Rudas Klára 153
 Rudbertus Monachus 395
 Rudinský, Jozef 425
 Rudlovčáková, Helena 221
 Rudnyánszky Gyula 37
 Rudolf (trónörökös) 39
 Rudolf, II. 323
 Rufus, Sextus 370
 Rummy Károly György 288—297
 Rusz 26
 Rutschmann Antal 101
 Ruzsás Lajos 272
 Rüegg, W. 92, 93
 Rycaut, P. 64
 Sack, August Friedrich Wilhelm 10
 Sadoveanu 339
 Sahia, Alexandru 340
 Saint-Beuve 109
 Saint-Exupéry 80
 Sajnovics 212
 Sajó Sándor 158
 Salamon Ernő 339—341
 Salamon Ferenc 28, 38
 Salinger, J. D. 9
 Sallai (Imre) 306, 307, 429
 Salvianus 393
 Sambucus, Joannes l. Zsámboki János
 Sáni Lajos 28, 34
 Sand, Ch. 383
 Sandius 12
 Sándor István 311
 Sándor Kálmán 168
 Sándor László 335, 341, 418
 Sándor Mór 9
 Sándor, Nagy (Alexandrosz) 198
 Sándor Pál 338
 Sárközi György 78, 81, 173, 182
 Sárossy Mihály 167, 169
 Sartorius Szabó János 184
 Sas Andor 425
 Sasboldi Ádám 273, 283
 Sashegyi Oszkár 2
 Sassoon, David Solomon 428, 429
 Sauvageot, Aurélien 79
 Savile, Henry 376
 Scambler, Edmund 227
 Schaár Erzsébet 180
 Schaller, Wolff 230
 Schedel Ferenc, D. 68, 189, 191, 297
 Schedius Lajos 67, 289, 291—293, 297
 Scheiber Sándor 111, 222, 223, 355, 428, 429
 Schermann Egyed 4, 5
 Schiller 28, 34
 Schilling 178
 Schlick 259
 Schlözer, August Ludwig 290—292, 294, 296
 Schlumberger, Jean 80
 Schmideg, Fridericus Emericus 287
 Schmidmaier, Dieter 219, 418
 Schmidt, J. D. 10, 12, 14
 Schmidt, M. 15, 18—20
 Schmidt, Sebastian 13, 17
 Scholem, Fania 110
 Scholem, Gershom G. 110
 Schossmeister Kálmán 91
 Schönlein, Hermann 141
 Schöpflin Aladár 159, 215, 269, 270
 Schram, Albert 207
 Schreiber-Herrlingen, Aron Wolf 428
 Schulek 289
 Schwartzner 293
 Schweinitzer (főkapitány) 430
 Schwob, Ute Monika 208
 Scultetus, Abraham 21
 Seel (Beel?) Georgius 90

- Seelen, Johann Heinrich 21
 Segen, Melchior 309
 Segesdy László 169
 Selényi Pál 299
 Sellyei József 338
 Selómó b. Sámuel Gurgang 428
 Semjén Gyula 317, 319, 320
 Seneca 91
 Sennowitz Adolf 43, 44
 Sényi László 148
 Sergeant 261
 Servius Honoratus 395
 Severini, Joan(nes) 102
 Shakespeare 195, 300, 316—319
 Shaw, Bernard 158
 Siderius János 408—411
 Sidney, Philip 226, 227, 248
 Siedwers Emma 180
 Sienawski Ádám 263
 Siess 287
 Sigismundus I. Zsigmond
 Sigismundus (obrecht de lengenfeld) 397, 398
 Sík Sándor 319
 Silone 77
 Simenon, Georges 80
 Simon Andor 390
 Simon Blanka 181
 Simon Jolán, Kassákné 170, 175
 Simonyi 199
 Sinai Miklós 14
 Singer és Wolfner kiadó 59, 80, 152
 Sinkó Ervin 339
 Sípós Péter 416
 Sivirsky Antal 325
 Sixtus, IV. (pápa) 404
 Sixtus, V. (pápa) 11, 250
 Skaricza Máté 272
 Skubiszewski, Piotr 209
 Slavici 339
 Slevag 177
 Slovaciús Péter 423
 Smith, B. Mrs. 383
 Smith, John (kormányzó) 213
 Socinus, Faustus 229, 377
 Socrates 413
 Solinus 395
 Soltész Zoltánné 83—85, 90, 116, 117, 209, 383, 413, 414
 Solyom Fekete, William (Vilmos) 365
 Solyom Jenő 250
 Somfai Balázs 413
 Somkúti Gabriella 418
 Somlyó Zoltán 153
 Sommer, Johannes 225, 229, 230
 Sommerfeld 299
 Sommervogel, Carlos I, 3, 309, 310
 Somogyi (Béla) 304, 306
 Somogyi Sándor 155
 Somogyi Péter 105, 106
 Sonkoly István 219, 416
 Sonthomb (Thompson?), Emanuel 6, 9, 20
 Soós Pál 418
 Sophokles 400
 Sótér István 78, 106, 107, 149, 150, 155, 268, 416
 Söveges Dávid 122
 Spanheim, Frédéric, ifj. 21
 Speer, Daniel 184
 Spener, Jakob 15, 185—187
 Spengler 167, 168
 Spinóza 334
 Spontoni, C. 64
 Spunar, Pavel 200
 Staehelin, Ernst 217
 Stammmler, V. 11
 Starcke, Christoph 15
 Stark, Wilhelm Ernst 15
 Statius 392
 Staud Géza 316—319
 Stäudlin, K. F. 291
 Stendhal 80
 Stephanus Uherr (Stephanus de Rivulo Dominarum) I. Asszonypataki István
 Sterck, Dom. Sébastien 123
 Stifter, Adalbert 128, 129, 131
 Stoecker, Johannes Nepomucensis I
 Stoll Béla 218, 380, 381
 Strauss, David 29
 Streibig 108
 Strigel, Victorinus 15
 Strindberg 316, 317, 320
 Stromfeld (Aurél) 302
 Stuart Mária 233
 Stwosz, Wit. 209
 Suchier, H. 198
 Sugár Andor 180
 Sugár Erzsébet 143
 Supka Géza 164, 174, 182
 Süle Sándor 295
 Svecz András 414
 Swieten, (Gerard) van 3, 4, 14, 23
 Sydney, Philip I. Sidney, Philip
 Sylvester János 105, 423
 Sylvester Katalin 316
 Sylvester Mihály 105
 Szabadváry Ferenc 100, 240
 Szabó Dezső 268—270
 Szabó Ervin 301, 302, 418
 Szabó Ferenc 60, 414, 426
 Szabó György 416
 Szabó Imre 338
 Szabó Károly 28, 82, 275, 311, 348, 356, 362, 383, 411
 Szabó László 50, 53, 59
 Szabó László, Cs. 77, 78
 Szabó Lőrinc 78, 80, 175
 Szabó Pál Zoltán 272
 Szabó Richárd 144, 145
 Szabó Zoltán 79
 Szabolcsi Bence 424
 Szabolcsi Miklós 157, 164
 Szabolcsi Mihály 300
 Szacsavay Gusztáv (álnév) 342
 Száki Ferenc 64
 Szalády Antal 133, 136, 357

- Szalai István (álnév) 342
 Szalay László (álnév) 342
 Szalay László 254, 257
 Szalatnai Rezső 424
 Szállási Árpád 415
 Szántó Kovács János 415
 Szántó Tibor 322, 414, 417
 Szapolyai (Zapolya) János 105
 Szarvasi Margit 19
 Szász Béla 28
 Szász Károly 28, 31, 33, 34, 37, 38, 128, 299, 300
 Szász Zoltán 176
 Szathmári Baka Péter 8
 Szathmári István 423
 Szathmáry Károly, P. 28, 34, 128
 Szatmári György (pécsi püspök) 393
 Szatmárnémeti Mihály 212
 Szauder József 12, 23
 Szávai János 80
 Szávai Nándor 320
 Szezucki, Lech 226
 Széchényi György 114
 Széchényi Ferenc 8, 100–103, 258, 350, 417
 Széchenyi István 130, 292, 296, 326, 429
 Széchenyi Josefa 287
 Széchenyi Pál (kalocsai érsek) 257, 262–264
 Szécsi Mária 45, 47
 Szecskó Károly 416
 Szegedi Fraxinus Gáspár 105
 Szegedi Kis István 12, 105, 106, 212, 226
 Szegi Pál 175, 176
 Szegleti Ildikó 323, 324, 415
 Székely Aladár 140
 Székely Bertalan 50
 Székely György 107
 Székely István 423
 Székely József 128
 Székely Júlia 169
 Szekeres György 338
 Szekeres Margit 357
 Szekfű (Szekfű) Pál 284, 285, 287, 288
 Selestei N. László 310–312, 412–419
 Széll Farkas 69
 Széll Ignác 140
 Személy Kálmán 30
 Szemlér Ferenc 338, 339
 Szemző Piroska, D. 126–139, 191, 192, 417
 Szenci Csene Péter 411
 Szenci Molnár Albert 19, 22, 183, 212, 226, 308, 311, 372–378, 382, 414
 Szende Pál 304, 305, 307
 Szendrey Júlia 45, 58, 154
 Szenicei Bárány György 184, 185
 Szentábrahám Mihály 384
 Szentágothai János 99, 100
 Szentgyörgyi Albert 197
 Szentgyörgyi Anna (álnév) 342
 Szentgyörgyi Gábor (álnév) 330, 342
 Szentgyörgyi Mária 401
 Szentimrei Jenő 338
 Szent-Iványi Béla 19, 22, 155, 184, 185
 Szentiványi Róbert 354
 Szentkirályi József 363, 365
 Szentmihályi János 352, 360, 363
 Szép Ernő 153
 Széphelyi Frankl György 324
 Szepsi Csombor Márton 93, 342, 343
 Szerb Antal 78, 81, 213
 Szerdahelyi Mihály 373
 Szeremlei László (álnév) 343
 Szeremlei Sámuel 31
 Szeremley László (álnév) 342
 Szigethy Jolán 357
 Szigeti Jenő 9
 Szigeti Kilián 231
 Sziklay László 413, 424
 Szikszai Fabricius Balázs 408
 Szilágyi Dezső 138
 Szilágyi Ferenc 67–72, 144, 155, 188–191, 417
 Szilágyi Sámuel 3, 9, 188
 Szilágyi Sándor 28, 47, 154, 155, 382
 Szilvássy Judit 363
 Szinán (basa) 213
 Szini Gyula 53, 159, 267, 387, 429
 Szini Károly 156, 157
 Szinnyi József, id. 1–3, 19, 28, 47, 70, 72, 114, 156, 186, 256, 286, 287, 348, 357, 358, 407
 Sziru Ferenc 169
 Szobotka 178
 Szolimán, II. 11, 272
 Szomaházy István 34
 Szombathelyi K. 286
 Szőke István 194, 195
 Szőkefalvi Nagy Zoltán 240
 Szőlőssy Klára 365
 Szőnyi György Endre 226, 247, 248, 322, 323
 Szörényi László 1–24
 Sztalin 305
 Sztanyiszlavszkij 316, 317, 319
 Sztárai Máté 201
 Sztáray Zoltán 365
 Sztrakoniczky Károly 388
 Sztripszky Hiador 309, 356
 Szucsich Mária 306
 Szűcs László 321, 418
 Szyrocki, Marian 183
 Tabajdi Bárány Boldizsár I. Bársony Boldizsár
 Tabernigg, Teodor 232
 Tacitus 91
 Tairoff 174
 Takács Béla 413
 Takács Lajos 28
 Takáts Sándor 232, 239, 247
 Talvest, Mai 221
 Tamás Aladár 72–74, 76, 195, 305
 Tamás, Aquinói (Szent) 274, 279, 394–397
 Tamási Áron 148, 337, 338

- Tamássy György 148
 Tamerlán 11
 Táncsics Mihály 155, 342
 Tarlé 79
 Tasso 34
 Téglásy Imre 91—94, 414
 Tekusch János Mihály 290
 Telegdi Kovács Lajos 69, 70, 72
 Telegdi László 273, 284
 Telegdi Miklós 272—284
 Telekesi Török István 287
 Teleki Sámuel 9, 10, 219, 418
 Telemann (Georg Philipp) 17
 Teller, Romanus 9
 Temesvári Miklós (esztergomi vikárius) 397
 Temlinus, Thomas 393, 394
 Tennyson 34
 Teodoreanu 339
 Teokritos 400
 Térfy Gyula 74
 Tersánszky J. Jenő 174, 182
 Tertullianus 232, 281
 Tessedik Sámuel 426
 Teutsch András 186
 Tevan Andor 414, 426—427
 Thaly Kálmán 28, 254—257
 Thebius, Matthias Gotslebius 373
 Theophilactus 280, 281
 Theophrastus 240, 241, 249, 392
 Theotolfus 393
 Theuer, Jeremias Christian 21
 Thienemann Tivadar 185
 Thietmar (püspök) 104
 Thomas (archidiaconus) 394
 Thomas (római bíboros, esztergomi érsek) 402
 Thomas de Bipartita seu Piperata 398
 Thomas de Capua 392
 Thomas de Hibernia 393
 Thorndike, L. 199
 Thorockai Máté 383
 Thou, J. A. de 262
 Thököly (Imre) 11, 253, 287
 Thököly István 373
 Thulmann Jozefa 128
 Thuróczy 276
 Thury Étele 411
 Thury József 34
 Thurzó Márta 170
 Tiepold (császári követ) 260, 261
 Tillotson, John 20, 21
 Tinódi Lantos Sebestyén 300
 Tisza István 140
 Tisza Kálmán 31, 32
 Tóbiás Áron 73
 Toland 12
 Toldy Ferenc 7, 11, 68, 69, 188—191, 201, 276, 378—380
 Toldy István 36
 Tollius, Iacobus 395
 Tolnai Gábor 414
 Tolnai Lajos 28, 128, 150
 Tolsztoj 79, 106, 107
 Tombor Tibor 194
 Tompa Mihály 155
 Torday Judit 169
 Torkos József 186
 Torma Károly 256
 Tótfalusi Kis Miklós 312, 413, 414
 Tóth Aladár 424
 Tóth Albert 220
 Tóth Árpád 78, 269, 270
 Tóth Béla 9, 17, 20, 21, 187, 188, 219, 414
 Tóth Endre 128
 Tóth István (Kanadai Magyar Munkás) 195
 Tóth István 272—284
 Tóth Károly 195
 Tóth Melinda 324—325
 Tóth Sámuel 408
 Tóth Sándor 331, 336
 Törő Györgyi 45
 Török Emla 168
 Török Endre 107
 Török János 68
 Török Károly 48
 Török Kata, péterfalvi 407
 Török Rezső 153
 Törs Kálmán 28, 33, 39
 Trapezuntius 392—394
 Trattner János Tamás 322
 Trattner János Tamás, ifj. 322
 Trattner Mátyás 322
 Trausch 94
 Trenck 11
 Tressinszky Ferenc 192
 Tribrachus 394
 Troyat, Henri 81
 Tuba István 21
 Tubay Sári 169
 Tucholsky, Kurt 74, 75
 Tudor, Stoian Gheorghe 340
 Tufton, Cecil 62
 Turczel Lajos 424
 Turenne (marsall) 11
 Turgenyev 34
 Turi Turgonyi András 316, 320
 Turóczy-Trostler József 173, 183
 Turrettini, François 14
 Turrettini, Jean-Alphonse 9, 14, 21
 Tussai János 19
 Tutsek Anna 152
 Türr István 193, 194
 Tycho Brahe 227
 Udvardy János 295
 Uitz Béla 177
 Újfalvi Imre 213
 Ujvári László 338
 Ulászló, II. 252, 399
 Ulrik (Ulrich, Ulricus Griseus, apát) 113, 115, 120, 123, 125
 Unterkircher, Franz 391
 Urban, Milo 424
 Vadász Sándor 321, 418
 Vadnay Károly 128

- Vajanský, Pavel Petrus 221
 Vajda Imre 305
 Vajda János 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 38—
 41, 126—129, 145, 415
 Vajdáné Bartos Róza 133
 Vaji Ádám 311
 Vajkovics Imre 1, 3—5, 23
 Válaszúti György 272
 Valentinus (presbiter) 397
 Vályi András 417
 Vámbéry Ármin 28
 Vámbéry Ruzstem 164, 182
 Vančura 425
 Van Gogh 300
 Várali, F. 273
 Várallyi Szaniszló 272
 Várdai Ferenc (püspök) 393
 Várdai István (érsek) 370, 371
 Varga Imre 378—381
 Varga János 28
 Varga József 211, 212, 416
 Varga József (Kanadai Magyar Munkás)
 195
 Varga László 419
 Varga Sándor 415
 Varga Zoltánné 219, 415
 Vargáné Major Judit 416
 Vargha Kálmán 415, 420—422
 Várhidi Klára 100—103
 Varjas Béla 43
 Varjas János 217, 218
 Várkonyi Zoltán 81, 319
 Várnai Sándor 34
 Varró István 175
 Varsányi 165, 166, 182
 Vas Gereben 128
 Vas István 80, 315
 Vásárhelyi Gergely 84
 Vásárhelyi Judit 183, 412
 Vasfi-Eisler Mór I. Szilágyi Sándor
 Vásonyi (Vázsonyi) Márton 19, 24, 184,
 185
 Vass László 390
 Vasskó Ilona 13, 14
 Vasziljevskaja, Vanda 195
 Vay Ádám 254, 255
 V[égh] F[erenc] 99, 100, 418
 Végvári Magdolna 416
 Veho-Glirius, Matthias 225, 230
 Vekerdi József 366
 Venantius Fortunatus 392
 Verbec, David 418
 Verceil (alezredes) 263
 Veres Péter 307, 337—339, 341
 Veresmarty Ipoly 396
 Veress, Anrei (Endre) 365
 Vergilius, Polidorus 275, 282
 Verhovay Gyula 36
 Verlaine 79, 81
 Verne, Jules 28, 34, 78, 81
 Vértés Arnold 128
 Vietor, Hieronymus 405, 407
 Villon 78—81, 389
 Vilmos (császár) 39
 Vilmos, Orániai 11
 Vinceze Edit, S. 415
 Visolyi (Wesdinus) Hunyor Mihály 373
 Vitányi Iván 164
 Vitéz János 107, 369—372, 392, 394
 Vitkovics Mihály 189—191
 Vives 91
 Vizkelety András 198—202, 352, 354, 355,
 360
 Vogt, Karl 29
 Voinovich Géza 59
 Voit Krisztina 33, 100
 Voltaire, 20, 78, 222
 Vongrey Félix 124
 Vorstius, Conrad 377
 Vozári Dezső 195
 Vörös Antal
 Vörös Ferenc 417
 Vörös Károly 292
 Vörösmarty Mihály 38, 69, 131, 189, 322,
 415
 Wagner Peter 204, 207
 Wake (primás) 9
 Walafridus Strabo 393
 Waldapfel Eszter, V. 350
 Waldapfel József 294
 Wallace, R. 227
 Waller, A. R. 20
 Walter Pál 1, 5
 Walter, Reinhold von 9
 Walthauser 249
 Walther, Hans 199
 Walther László 188, 189
 Waltherus, Wolfgang Marcus I. Gualthe-
 rus
 Ward, A. W. 20
 Weber, Andreas 7
 Weber, Simon Peter 414
 Wechel, André 234
 Wechel, Chrétien 234
 Wechel-család 234—238
 Wehli Tünde 124, 400
 Weigel, H. 372
 Weiterkampf (Weitenkampf), Johann
 Friedrich 10, 21, 22
 Wenczel Gusztáv 200
 Weöres Sándor 215, 414
 Werbőczy István 102, 212, 276
 Werenfels, Samuel 9, 14, 23
 Werfel, Franz 79
 Wertheimer Ede 290, 293
 Weszprémi István 102, 219, 412
 White, William 254, 257
 Whitgift, John 226, 227, 230
 Whitman, Walt 28, 302
 Widmar, Antonio 317
 Widmar, Erhardt 249
 Wilhelm, Gustav 129
 Windfuhr, Manfred 187
 Winter, Eduard 18, 22
 Wittenbach, Daniel 10
 Wix Györgyné 418

- Wohl Janka 145
 Wohl Stephanie 145
 Wolf, Ernst 14, 15
 Wolf, Herman 376
 Wolff Ernő 175
 Wolff, Hans M. 8, 17
 Wolfgangus de Wacya 397
 Wolfsegger Ignác 1
 Wolker, Jiří 425
 Worafka (rendőrtanácsos) 134, 135, 138, 139
 Wunderlich, E. 9
 Wynkelmann, Johann 12
 Wyss, Felix 21

 Xenophon 392, 413

 Yaron, Baruch 110
 Yates, F. A. 226
 Yates, James 383
 Yerushalmi, Y. H. 222, 223

 Zacharias Chrysopolitanus 400
 Zádor István 222
 Zádor Pál 305
 Zágonyi Ferenc 21
 Zaji Anna 311
 Zalka László 11, 17
 Zámory 108

 Závodszy (Széchy) Károly 53, 54
 Zehery Miklósné 412
 Zeichmester Ida 176
 Zencova, E. 363
 Zernova, A. Sz. 427
 Zichy Ferenc (püspök) 286
 Zielinski, Th. 91
 Zilahy Károly 128, 130, 132
 Zlinszky Miklós (álnév) 342
 Zola 34, 81, 304
 Zolnai Béla 81
 Zoltán Lajos 221
 Zólyomi Perinna Boldizsár 184, 186
 Zonaras 400
 Zoványi György 309
 Zoványi Jenő 62, 308, 408
 Zrínyi Dóra 231, 242
 Zrínyi Miklós 234, 253, 300
 Zrínyi Péter 253, 295
 Zsámboki János 102, 212, 213, 247, 276, 395
 Zsámboki László 417
 Zsigmond (király) 200, 399
 Zsigmond Gábor 292
 Zsindely Endre 415
 Zsolt Béla 176
 Zweig, Arnold 79
 Zweig, Stefan 77
 Zyhorn, Johann Hermann 10

Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*

Kinevezése. A Helytartótanács Vallásügyi Bizottsága (Commissio in Negotio Religionis) 1762. május 12-i ülésén az országba behozott könyvek vizsgálatával foglalkozott.¹ Walter Pál jezsuita cenzor jelentésében előterjesztette, hogy Johannes Müller Pestre utazó bécsi földmérő 23 könyve között több kivetni valót is talált. Az erotikus regényeket elkobozta, az anatómiai ábrákkal ellátott nőgyógyászati könyveket némi kétely után visszaadta, három könyvet azonban kénytelen volt visszatartani, mivel ezek francia nyelvűek, így nem ítélné meg őket.² Az Illésházy János gróf³ elnökletével ülésező bizottság úgy határozott, hogy — figyelembe véve a hasonló esetek gyakoriságát — a bécsi jezsuita tartományfőnöktől franciául és olaszul tudó cenzort kér. A vizsgálat hiányában sokáig heverő — talán ártatlan — könyvek a bizottságnak csak alkalmatlanságot, a tulajdonosnak pedig kárt okoznak. Kvassay József titkár fogalmazásában másnap el is ment a levél Bécsbe, s a francián és olaszon kívül még héberül tudó cenzort is kért. Hivatkozott arra, hogy már két éve 1760. augusztus 24-én hasonló tartalmú kérésükre kedvező választ kaptak Langerl Ignác tartományfőnöktől,⁴ mégsem történt semmi. Az újonnan hivatalba lépett tartományfőnök, a magyar Koller József⁵ május 20-án kelt válaszlevelében a francia könyvek számára Wolffsegger Ignácot, az olaszokéra Faludi Ferencet, a héberekének pedig a nagyszombati egyetem héber tanárát jelölte ki revizorul.⁶

* = Librorum revisor. Az országba behozott könyveket bírálta el, míg a cenzor a ki nyomtatásra benyújtott kéziratokat. Sokszor keveredik a két kifejezés.

¹ OL C—31. Helytartótanácsi Levéltár (továbbiakban: Htt-i Lt.) *Acta Revisionis Librorum*. II. csomó (1759—1768). 1762. évi köteg. Nr. 1. — A Helytartótanácsi Levéltár cenzúra-anyagát Dr. Kenéz Győző nézte át. Kivonatai alapján bukkantam az egész itt tárgyalt anyagra. Ezért és egész levéltari munkám során tapasztalt szívélyes segítségéért e helyen is köszönetet mondok.

² Noha Szinnyei nem tud róla, Walter Pált a magyar frók közé kell sorolni. Az 1715—1798 között élt, komáromi születésű jezsuita Kassán, Budán, Pécsen, Győrött, végül Egerben tanított. L. Carlos SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus VIII*. Bruxelles—Paris 1898. 976.). Cenzori tevékenységéről érintőlegesen írt DONÁTH Regina: *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúratörténethez*. MKSz 1970. 180.

³ NAGY Iván: *Magyar nemesi családok*. V. 228.

⁴ Langerl, vagy Langel Ignác (1698—1764) bécsi születésű jezsuita éppen két hónapja, március 12-én halt meg. (Johannes Nepomucensis STOEGER: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*. . . . Bécs—Regensburg 1856. 204.)

⁵ Ő is sokat írt, főleg a sajátos jezsuita hősi epikát művelte. (L. SZINNYEI VI. 766—767.)

⁶ Nagyszombatban ekkor föltehetőleg Vajkovics Imre tanította a hébert. Vö. HERMANN Egyed—ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története 1635—1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története I.) Bp. 1938. 134.

Hivatali működése. Faludi Ferenc 58 éves múltott ekkor. 1759 óta a jezsuiták pozsonyi gimnáziumát igazgatta, 1764-től pedig a könyvtárat vezette. Változatos életpályáján a rendi szolgálat sok állomáshelye után ez a pozsonyi időszak volt a legnyugodtabb. Cenzori, pontosabban revizori működéséről bővebbet eddig nem tudtunk. Külső életkörülményeiben a kinevezés annyi változást eredményezett, hogy ideiglenesen átköltözött a dóm melletti jezsuita rezidenciába, és ott ugyanakkor a házi-gyóntató tisztség is ellátta.⁷ A kinevezésétől eltelt majdnem három éves időszakról nincsenek adataink. 1763. június 5-én Barkóczy Ferenc esztergomi érsek a Helytartótanáctól átvette az egész tanüggyel együtt a cenzúra irányítását is és megtartotta 1765. március 29-én bekövetkezett haláláig.⁸ 1764. október 20-ról fennmaradt egy Faludihoz intézett sürgető levél: Richwalszky György kéri, hogy a szenci piarista kollégiumhoz érkezett nagyobb könyvvállományt, felülvizsgálat után adja ki. Faludi azt válaszolta, hogy már egy hete megvizsgálta és kiadta.⁹ 1765. december 20-án Klimó György pécsi püspök elnökletével ismét összeült a vallásügyi bizottság, hogy a Barkóczy betegsége és halála miatt felgyülemlett revizori jelentéseket átnézze és jóváhagyás után felterjessze a Kancelláriához.¹⁰ A felterjesztés mellékleteiként megmaradtak a revizorok: Faludi és Müsser Kristóf¹¹ jelentései, illetve a Bécsbe küldött eredeti jelentések helyenként kivonatos másolatai.¹²

A két csoportba sorolt, 5 és 3, összesen nyolc rendbeli jelentés közül hét Faludi munkája. A legkorábbi (a következőkben I. B. jelű) 1764. október 5-én kelt, a következők sorra: 1764. december 20. (I. C. és E.), 1765. május 2. (I. A.),

⁷ Gyárfás Tihamér (nyilván Paintner Mihály pannonhalmi kézírata nyomán) annyit tud, hogy 1765–66-ban működött cenzorként (*Faludi Ferenc élete*. ItK 1911. 41.) Azt hitte, hogy még abban az időben is az egyetem kancellárja volt a primarius censor. Paintner latin szövegét Gálos Rezső később közölte (*Faludi Ferenc: Caesar Aegyptus földjén, Alexandriában*. Győr, 1931. 5.) Géfin Gyula már helyesen azt írta, hogy állami censor volt, 1764–66-ig. (*Faludi Ferenc. 1704–1779*. Bp. 1942. 7.).

⁸ FELBŐ Ibolya–Vörös Antal: *A Helytartótanács Levéltár*. Bp. 1961. 97–98. A Mária Terézia-kori cenzúra története még nincsen kielégítő részletességgel feldolgozva. A régebbi szakirodalmat felsorolja Kovács Máté: *A könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 696. SASHEGYI Oszkár azóta megjelent hivataltörténeti tanulmányai Mária Terézia koráig nem érnek el: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673–1705*. MKsz 1968. és *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)* MKsz 1969. 321–338. DONÁTH Regina tanulmányaiban a hivataltörténeti adalékok mellett sok érdekes művelődéstörténeti adatot is feldolgozott a vonatkozó korból: *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. sz. végi történetéhez*, MKsz 1955. 307–312.; *Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1754. évtől*. MKsz 1957. 375–379.; *A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy primás*. MKsz 1967. 43–49.; *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúratörténethez* MKsz 1970. 173–181; *Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve V, 1970. 249–267.

⁹ Az ügyet részletesen ismertette DONÁTH Regina: *Újabb adatok* ... 179–180. Ezúton is köszönöm, hogy szíveskedett erre az adatra figyelmeztetni. Richwalszky, a Vexatio dat intellectum feltételezett szerzője ekkor esztergomi oldalkanonok volt.

¹⁰ A jelentések az OL-ben a következő jelzeteken találhatók: I. C–31. Htt-i Lt. Acta Rev. Libr. II. cs. (1759–68). 1765. évi köteg. N° 2. XII. 24. 1^r–9^v ff. (A–C, E.). 2. Uo. 1766. évi köteg. N° 1. Január 16. 1^r–4^v ff. (A–C.) 3. Uo. 1767. évi köteg N° 1–3. Január 23. 8^v–9^r ff. (F.) 4. Uo. 1767. évi köteg. N° 1. Január 16. 1^r–1^v ff. (A)

¹¹ Muessert vagy Muessert (1712–1770): kőszegi születésű, eredetileg evangélikus. (SZINYEI IX. 372.) Cenzori működéséről eddig nem tudtunk.

¹² Kivonat jellegre utal a szöveg egy-egy fordulata, ahol a revizor atyáról harmadik személyben szól és véleményét csak sommásan összegezi. A botrányos helyek szó szerint sehol sincsenek kiírva. Az eredeti jelentések a kancelláriai levéltárban a Justizpalast. 1926-os égekcor valószínűleg elpusztultak. (Sashegyi Oszkár szíves szóbeli közlése.)

október 1. (II. A.), november 21. (II. C.), és december 15. (II. B.). A megbírált könyveket összesen 101 tételbe sorolva ismerteti (ez természetesen több példányt jelent, de a colligátumok és többkötetes művek miatt a könyvek tényleges száma is eltér a 101-től.)

Az első öt tételhez csatlakozik Klimó elnöki véleménye. Először is rosszul-lóan állapítja meg, hogy a szabályzattal ellentétben alig néhány helyen vannak kitéve a revideált könyvek kifogásolt szélsőséges passzusai és megítélésük is sovány. Ennek következtében a bizottság úgy döntött: külön rendeletben tájékoztatja a revizorokat arról, hogy minden egyes könyv címe után írják oda megindokolt véleményüket, ha pedig a könyvet egyszer már elkobozták, a vonatkozó királyi rendelet pontos dátumát, továbbá az impresszumadatokon kívül mindenhol tüntessék fel a könyvtulajdonosok nevét és vallását is.¹³ Másodszor a püspök-elnök kéri a királynőt, hogy a revizori munka megkönnyítésére újra küldje meg több példányban a bécsi cenzúra-bizottság által 1762-től megvizsgált könyvek jegyzékét. Végül pedig a tartományfőnököt, hogy az időközben elhalt egyik revizor, Rost Ignác¹⁴ helyére jelöljön ki két vagy három, de legalább egy olyan jó erőben levő rendtagot, aki járatos a német, magyar, francia és szláv (= szlovák, illetve bibliai cseh) nyelvben és irodalomban, de legalább kettőben ezek közül. Ugyanis a könyvvizsgálat fáradságos és nehéz munka.¹⁵

1766. július 10-én a Vallásügyi Bizottság javaslatára a Helytartótanács felterjesztésben kérte a királynőt, hogy a jezsuita cenzorok munkája után a rendnek fizetett, alkalmanként megújított évi 400 forint javadalmat állandósítsa. Augusztus 19-én a királyné — nyilván Van Swieten tanácsára — úgy döntött, hogy a javadalmakat megvonja: ha a jezsuiták ezután nem akarnának dolgozni, akad elég világi pap Pozsonyban, aki erre szívesen vállalkoznék. A jezsuita érdekeket féltő Joseph Carl tartományfőnök gyorsan reagált: szeptember 5-i levelében közölte a Helytartótanáccsal, hogy jezsuitái ezentúl ingyen is elvégzik a cenzori munkát.¹⁶

Klaus Mihály¹⁷ már 1766-ban kérvényezte a megürült állást és javadalmat; 1767-től — noha immár fizetés nélkül — be is kapcsolódott a munkába és Faluditól jórészt átvette a könyvrevíziót. A bizottság január 16-i ülésén, ahol szintén Klimó elnökölt, 9 jelentést vitattak meg: ebből csupán kettőt írt Faludi. Az egyik 1766. január 30-án készült (III.A.), két tételről, a másik

¹³ Mivel a mellékelt jelentésekben a tulajdonosok neve ugyan többnyire tényleg nincsen kitéve, azonban a hiányolt bibliográfiai adatok szinte kivétel nélkül szerepelnek, feltételezhető, hogy a bizottság ülése és a január 16-i felterjesztés között eltelt időben kiegészítették.

¹⁴ Rost Ignác valószínűleg azonos Rost Tamás jezsuitával (1695–1765. XII. 12.) (SZINNYEI XI. 1198–1199) Cenzori tevékenységéről eddig nem tudunk.

¹⁵ Klimóra vö. ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kultúrpártoló tevékenysége*. Pécs. 1940 (Klly a Pannónia ápr–jún. számából.)

¹⁶ OL C–31. Htt-i lt. Acta Rev. Libr. II. csomó (1759–68) 1766. évi köteg. Nr 2. 18–19 ff. Joseph CARL (1706–1776) egyik műve magyar szempontból érdekes: *Panegyrici Mathei Corvini Hungariae Regis* (Nagyszombat, 1731). L. SOMMERVOGEL II. 748–749.

¹⁷ Az 1719–1792 között élt pozsonyi jezsuita, főleg filozófiával foglalkozott (SZINNYEI VI. 474–475.)

¹⁸ Vajkovics korábban a héber nyelvet és szentírástudományt tanította a nagyszombati egyetemen. A rend eltörlése után még sokáig királyi cenzor maradt. Harcias szellemű értekezései a cenzurátörténet értékes forrásai. Szilágyi Sámuel Henriade-fordítását is megtámadta. (SZINNYEI XIV. 782–783. vö.: ALSZEGHY Zsolt: *A felvilágosodás és a magyar protestantizmus*, It 1945. 8.)

október 9-én (F.) nyolc tételről. Hat jelentést Klaus Mihály, egyet pedig Vajkovics Imre írt.¹⁸ Továbbiakban ők ketten vették át az egész munkát, Faluditól több jelentés nincs. Míg a korábbiakban — úgy látszik szükséghelyzetben — mindenféle könyvet megbíráltattak vele, utolsó előtti jelentése már csak francia könyveket érint. Sajátságos, hogy olasz nyelvű mű egy sem került elé — pedig éppen olasz nyelvtudása miatt került kapcsolatba a cenzúrával.

A *könyvcenzúra szervezete*. A Helytartótanács már 1730. június 9-én saját hatáskörébe vonta a cenzúraügyet. Amikor pedig a királynő 1747. február 23-án két, kizárólag ezzel a munkával foglalkozó pozsonyi jezsuitára bízta a revíziót és cenzúrát (fejenként évi 200 Ft fizetésért, melyet a Cassa Parochorum szolgáltatott ki), módszeres szabályzatok, utasítások, pótrendeletek, pótszabályzatok tömege írta körül és szabályozta a könyvvizsgálók munkáját.¹⁹ Az első átfogó szabályzatot gróf Althan Mihály bari címzetes érsek készítette és 1747. március 1-én hirdették ki. Alapjában véve ez volt érvényben Faludi működése idején is. A könyveket a harmincadhivatalok kobozták el a beutazóktól és az esztergomi érsekhez, majd a bizottság elnök-püspökeihez szállították. Térítvény ellenében tőlük vette át a cenzor. Az átvétel sorrendjében kellett elbírálni a műveket. A jelentésben feltüntették a szerzőt, a címet, a kinyomtatás évét és helyét. Különösen kell ügyelni a politikai munkákra és az álnéven megjelentetett művekre.²⁰ A könyveket kezdettől végig el kell olvasni, testes kötetek esetében azonban elég a címek összefoglalások, előszavak, mutatók, jegyzetek megvizsgálása. Gondosan kiderítendő, hogy ártatlan cím nem takar-e veszélyes munkát. Segédeszközként, eligazításul, állandóan használandók a tridenti zsinat által, illetve később folyamatosan kiadott pápai indexek, valamint a tudóslexikonok. Ha 9–10 elítélendő helyet talált már a revizor, a továbbiakban elegendő a felületes átolvasás is. Még ha kevés is lenne az elítélendő hely, mindegyik szóról szóra, eredeti nyelven, vagy megbízható latin fordításban pontos lapszám feltüntetésével idézendő a jelentésben.²¹ 1754. február 25-től a bécsi cenzúra döntéseit a pozsonyi köteles volt figyelembe venni. 1758–72-ig a janzenista Van Swieten állott a bécsi cenzúrabizottság élén. 1764-re elérte, hogy már egy jezsuita sem volt bizottságában. A pozsonyi cenzúra a szabadabb szellemű bécsi döntéseit sokszor megpróbálta mellőzni: ezért a királynő ismételten figyelmeztette őket, hogy a Bécsben kiállított hiteles bizonyítvány mellett a könyveket nem szabad lefoglalni. 1760. július 1-én újabb részletes szabályzat készült. Igazi bürokratikus remekmű: nyugták és ellennyugták, jelentések és táblázatok bonyolult hierarchiája kíséri a könyvet a tulajdonostól a tulajdonosig — illetve elkobzás esetén a máglyáig, vagy a jól őrzött raktárig.²² Barkóczy kinevezésekor a királynői leirat pontosan meghatározta a bírálatnál figyelembe veendő szempontokat: elkobzandók tehát az Isten, a szentek, az igaz vallás, a pápa, a hierarchia, a királyi tekintély és hatalom, más fejedelmek és államok ellen írt könyvek, valamint a botrányt keltő művek. 1765. december 24-én a bizott-

¹⁹ Az 1726–72 között kiadott, cenzúra-üggyel kapcsolatos királyi rendeleteket kivonatossan tartalmazza gróf Brechthold Ferenc püspök, helytartótanácsi tanácsos kéziratos gyűjteménye: *Systematica Collectio idealium et praecipuarum Benignarum Resolutionum Ragiarum in Negotio Revisionis Librorum emanatarum* (OSZK Fol. Lat. 1855.) Adatait részben feldolgozta SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928.

²⁰ SCHERMANN: I. m. 26–28.

²¹ Syst. Coll. 76. f.

²² SCHERMANN: I. m. 36–37.

ság úgy döntött, hogy ezentúl a cenzori jelentéseket eredetiben küldik fel a királynőnek, nehogy a másolók megbotránkozzanak. A megbírált könyveket szedjék a revizorok betűrendes jegyzékbe. Ugyanakkor újabb rendeletben szólították fel a revizorokat pontosabb és áttekinthetőbb munkára. Az egyes revizorok jelentéseit ezentúl nagybetűs jelzéssel, A, B, C stb. különböztetik meg. Újra hangsúlyozták, hogy a tulajdonos nevét és vallását minden esetben tüntessék fel.²³ A fentebb ismertetett 1766. január 16-i helytartótanácsi fölterjesztésre a királynő március 29-én valóban megküldte a bécsi cenzúra-jegyzéket. Figyelmeztette azonban a bizottságot, hogy Magyarországon a lutheránus és kálvinista vallást megtűrik, tehát az ő könyveikre más zsinórmértéket alkalmazzanak.²⁴ Ugyanez év május 21-én elrendelte, hogy bécsi mintára Pozsonyban is semmisítsék meg az eltiltott könyveket és azokat az acatholicus műveket, melyeknek tulajdonosa katolikus.

A fentebbiekben kivonatossan ismertetett sokszorosán egymást erősítő, részben viszont ellentmondó rendelkezések szerint dolgozott Faludi, mint láttuk, főnöke, Klimó nem teljes megelégedésére.²⁵ Utolsó jelentését 1766. október 9-én írta; november 25-én pedig megjelent XIII. Kelemen pápa *Cristianae Reipublicae salus* kezdetű brévéje, amely lángoló szavakkal elítélte a felvilágosodás, „a libertinizmus” egyre szaporodó könyvtermését, és felhívta a püspököket, hogy a világi hatalommal karöltve vegyék fel a küzdelmet a métellyel.²⁶ A brévé hatására Mária Terézia a következő év május 3-án kiadott intimátumában megszigorította a cenzúrát. Ekkor azonban Faludi már végképp megvált ettől a hivataltól. Kevés okunk van annak feltételezésére, hogy 1772-ben, mikor a pozsonyi evangélikusoktól elvett 10 000 kötet könyvből a cenzorok 2000-et elégettek, Faludi válogatta volna ki a máglyára ítélteteket.²⁷

A megvizsgált könyvek. Az eléje került könyvek megítélésében tehát erősen kötve volt a keze. A 111 (egy könyv kettéosztásával: 112) tételből hármát a római index, huszonkettőt korábbi királyi döntés, tizenhármát a bécsi index, végül egyet mind bécsi, mind pozsonyi kondemnálás alapján hivatalból kárhozatalott. További nyolc könyvet korábbi pozsonyi döntésre hivatkozva átengedett. Egy esetben pedig Johannes Gallemartnak a tridenti zsinat döntéseit tartalmazó és kommentáló könyvét a római index tiltása ellenére átengedte, mivel — úgymond — a püspök és egyházi férfiak úgyis egész Magyarországon használják.²⁸ Itt azonban az eredeti döntés „retinendum” volt, az engedélyt másik kéz vezette rá a listára.²⁹ Csupán 64 tétel esetében dönthetett saját maga — persze az előírások figyelembevételével. Huszonöt esetben kedvezően döntött, harminckilenc esetben elkobozta a könyvet. Önálló ítéletei meghozatalában is mindig figyelemmel volt arra, hogy illető szerző valamely másik művét, valaha nem kobozták-e már el, vagy nem engedték-e már át.

²³ Syst. Coll. 56. f.

²⁴ SCHERMANN: I. m. 42. skk.

²⁵ Korábban Walter Pál a primásnál feljelentette Klimót, hogy a pápagyalázó protestáns művek esetén nem jár el kellő szigorral. L.: DONÁTH: *Újabb adatok* ... 180.

²⁶ A brévé szövegét közölte VAJKOVICS Imre: *Dissertatio de censura librorum perniciosorum ac specialiter libertinismo infectorum* ... (Kalocsa, 1791.) Magyarországi hatására nézve vö. BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonthalma, 1930.

²⁷ Így gondolta GYÁRFÁS: I. m. 42.

²⁸ Sok kiadása ismeretes. Az OSZK-nak általam használt példánya: *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Tridentinum* ... (Köln, 1722: Conc. 244.) A példány eredetileg 1729-től Illésházy József birtokában volt.

²⁹ OL i. h. 1765. évi köteg Nr 2. 8 fr E. 2.

A könyvek ismertetésénél a revizor munkájának módszerét követjük: átengedetttekre és elkobzottakra oszthatjuk őket. Ezen belül is elválasztva a korábbi döntésre hagyatkozó, illetve az önállóan hozott ítéletet. Ezeket a csoportokon belül azonban célszerű volt tematikusan osztályozni, hiszen az eredeti sorrend teljesen esetleges és csak a beérkezés időpontját tükrözi.

Wolffianusok és pietisták. A korábbi kedvező döntésre hivatkozva átengedett művek közül két filozófiai könyvet már 1750-ben engedélyeztek. Az egyik Alexander Gottlieb Baumgarten *Metaphysicája* (I. B. 45.).³⁰ Az „esztétika atyjának” (1714–62) ezt a könyvét Kant a kritikák előtti korszakában kora legjelentősebb metafizikai művének tartotta, és száz paragrafusba szedett tételeit még kritikai periódusában is alapul vette egyetemi előadásaihoz — noha szerzőjét ekkor már élesen bírálta.³¹ A másik könyv Baumgarten egyik tanítványának, Georg Friedrich Meiernek (1718–1777) *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* c., 1746-ban írott műve (I. B. 11.). A Halléban tanító, sokat és németül író felvilágosodott filozófus igen népszerű volt, mind hallgatói, mind olvasói körében. Az ő pszichológiai terminológiájának hatása Kantig is elért. Ebben a művében, amely a filozófia és teológia határán mozog, megkísérelte a leibnitz—wolffi filozófiát összeegyeztetni a kinyilatkoztatással: filozófia és hit az ember szellemi tevékenységének különböző de nem összeegyeztethetetlen területe. A baumgarteni metafizika alapján állva hadakozott Johann Gustav Reinbeck és Israel Gottlieb Canz ellen, azt bizonygatva, hogy eszünkkel a lélek halál utáni állapotáról semmit sem tudhatunk, és a lélek ugyan megsemmisülhet, de csak a mindenható Isten által. Egyeztető álláspontja nem védte meg sem a teológusok, sem a filozófusok támadásától.³² A többi könyv elég jelentéktelen teológiai munka. Luther katekizmusa a magyarországi származású Coryli-Nitschman Sámuel császári koszorúzott költő latin fordításban³³ (Sondershausen, 1726. I. B. 30.) már 1748-ban átment a cenzúrán. Johann Pritz a rengeteget író, Hobbes és Malebranche ellen hadakozó és Miltont, Baxtert, Burnet-t fordító evangélikus teológus és földrajzi író, (1662–1732) újszövetségi bevezetése 1761-ben állotta ki a tűzpróbát.³⁴ Martin Geier (1614–1681) a maga korában kitűnő hebraista volt, ezúttal az 1748-ban átjutott, e korban kissé már elavult Ecclesiastes-kommentárja kapott kegyelmet (II. A. 3.).³⁵ Az Emanuel Sonthomb álneven író XVII. századi angol szerző (valószínűleg Emanuel Thompson) németre fordított kegyességi, az igaz vallásosságra vezérlő műve különösen népszerű volt később a pietista körökben: *Gulden Kleinodt der Kinder*

³⁰ Az itt szereplő kiadás (Halle, 1743) nem található nagyobb könyvtárainkban. Az Egyetemi Könyvtár a III, 1750-es kiadás, az egri az 1765-i (I. *Az egri érsekségei könyvtár szakszerű címjegyzéke*, Eger, 1893. II. 803, a továbbiakban: Eger), a pápai pedig az 1783-ast őrzi. (BOROS István: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története*. Pápa, 1901. I. 389.)

³¹ Überweg: *Geschichte der Philosophie*. 458.

³² *Allgemeine Deutsche Biographie*, a továbbiakban: ADB, XXI. Lipcse, 1885. 193–197. és Überweg; I. m. 469. vö.: Cay von BROCKDORFF: *Die deutsche Aufklärungsphilosophie*, München, 1926. 39.

³³ *British Museum General Catalogue of Printed Books* (továbbiakban: BMC) 146. 680. vö.: JÖCHER—ADELUNG: *Allgemeine Gelehrten-Lexicon II*. 1787. 478–479.

³⁴ *Introductio ad Lectionem novi Testamenti* (Lipcse, 1725.) Igen népszerű volt, ezzel együtt hét (részben átdolgozott) kiadása ismeretes, vö: JÖCHER II. 1781–1782. Pápán megvan, az 1737-i (BORSOS: I. m. 448.)

³⁵ *In Salomonis Ecclesiasten Commentarius* (Lipcse, 1730.) (Vö.: JÖCHER: *Compendiöses Gelehrten—Lexicon*, Lipcse, 1733. 1712.)

Gottes. . . (I. B. 40.). 1749-ben került először cenzúrára.³⁶ Pietista olvasóé lehetett az 1763-as kiadású württembergi énekeskönyv is: az 1743-ban kiadott ún. *Pietistenedikt* óta a korábban üldözött irányzat Württembergben beépült az evangélikus államegyházba (F. 5.).³⁷ Végül Andreas Weber: *Die Übereinstimmung der Natur und der Gnade* (Lipce, 1748–50) c. kétkötetes művével furcsán bánt el a cenzúra: első részét már 1750-ben átengedte, a másodikat 1751-ben elkobozta (I. B. 38. és I. A. 4.).³⁸

Heroikus regény és pietista bibliakritika. A saját döntéssel átengedett könyvek közül kétségtelenül a legkiemelkedőbb Mme de Lafayette remekműve, a *La Princesse de Clèves* (II. C. 7.). Idézzük Faludi Ferenc — sajnos csak kivonatos — véleményét:

„Author Gallicè scripsit sine Nomine, in Praefatione asserens, quòd si approbationem publicam hujus opusculi obtinuerit, secuturis inserere Vellet Nomen suum; Libellum hunc in 4. tomulis divisum, et praecipuè Ducis de Nemours, et Principissae de Cleves Historiam in parte Amorosam, intrà tamen Limites Verecundiae, et Honestatis recenset; non quidem utilis (sic!, vsz. = utilis, a pestilens analógiájára), sed neque noxium censeri.”³⁹

A jezsuita revizor viszonylag igen kedvezően ítélte. A század elején a szintén jezsuita Dominique Bouhours, a ragyogó stilsztika támadása ellen még Barbier d'Aucournak kellett megvédenie a regényt.⁴⁰ A század közepén azonban a francia jezsuiták lapja, a protestánsokat, janzenistákat, szabadgondolkodókat és filozófusokat támadó *Journal de Trévoux* (1701–1767) hasábjain kedvezőbb, a Faludiéra emlékeztető vélemény látott napvilágot. Nem elképzelhetetlen, hogy Faludi ismerte.⁴¹ Különösen feltűnő az enyhe elbánás, hiszen korábban igen lesújtóan vélekedett Dorell-fordításában a regényekről — igaz csak a leánygyermek nevelése kapcsán.⁴² A fogalmazás a regény *történelmi* jellegét domborítja ki: a kedvező megítélésben része lehetett a nemfiktív jellegnek.

Irodalmi jellegű még a fentebbi Georg Friedrich Meier Klopstock Messiása védelmében írott, Bodmertől ihletett magasztaló hangú értekezése: *Beurtheilung des Heldengedichts: der Messias* (1749–1752, I. B. 9.). Fellengzős lelkesedéséért Lessing később kigúnyolta.⁴³ Meier irodalmi ízlése szöges ellenétben állott Gottched klasszicizmusával: mestere, Baumgarten esztétikáját

³⁶ Magyarországon nem találtam. L. BMC. 226. 44. (Strassburg, 1632.) Német kiadója Albrecht Drankmeister.

³⁷ Egy 1633-as kiadású württembergi énekeskönyvet Roys Ignác cenzor eltiltásra javasolt 1754-ben, azonban a királynő átengedte. L. DONÁTH: *Néhány adat . . .* 376–377.

³⁸ A két utóbbi könyvet könyvtárakban és bibliográfiákban nem találtam.

³⁹ Az 1678-ban megjelent regénynek ez a párizsi, 1719-es kiadása, sorrendben a tizedik volt. (Vö.: Madame LA FAYETTE: *La Princesse de Clèves avec une introduction et des notes historiques de Émile Magne*. Paris, 1946. 236. A regény 1714-es amszterdami kiadása megvolt Eszterházy Miklós bécsi könyvtárában is: *Bibliotheca Exc. D. B. M. Nic. Com. Esterhazy, horis consuetis*. Pro auctione publicabitur Viennae. 1766. G3v. Nr 811.

⁴⁰ Madame De LAFAYETTE: *Romans et nouvelles. Textes revus sur les éditions originales avec des notes par Émile Magne. Chronologie, introduction et bibliographie par Alain Niderst*. Paris 1970. XXXIX.

⁴¹ Erre a tényre Bene Ede volt szíves figyelmeztetni. A lap jellemzését l.: Georges GRENET: *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIIIe siècle*. Paris 1960. I. „Jésuites” és „Journaux” címszavaknál.

⁴² *Nemes Asszony. VII. Közbeszéd, III.* (1748) l.: FALUDI Ferenc *Minden Művei*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest 1854. I. 198–200.

⁴³ ADB. i. h. vö.: Wilhelm KOSCH: *Deutsche Literatur-Lexikon*² II. Bern, 1953. 1685. A könyvet hazai könyvtárakban nem leltem.

kötötte össze az „érzékenység” követelményével. A szívet átható szép tudományok szerinte hajlékonyabbá és bájosabbá teszik a szellemet. Klopstock az első költő, aki az érzékenységet önmagában — nem erkölcsi elvek pusztá illusztrációjaképpen — ragadta meg.⁴⁴ Klopstock nálunk szórványosan már 1750 körül ismeretes volt, szélesebb körökben azonban 1770 körül kezdett hatni. Ez újabb adalék eposza fokozódó népszerűségéhez.⁴⁵

Faludi nagy nehezen megkegyelmezett egy avult történeti kompendiumnak is. Georg Horn, a Németországból Hollandiába menekült, egy ideig Leidenben tanárkodó nagy tudású, de felületes történész (1620—1670) *Orbis imperans* c. zsebtörténelme (Frankfurt—Lipce, 1672.) tizenkét (!) példányban került elébe. Megállapította, hogy a szerző több könyvét már elkobozták, de ez a mostani eléggé ártatlan, eltekintve a kiadó Jakob Feller pápa-ellenes jegyzeteitől (II. B. 1.).⁴⁶ A világtörténeti zsebkönyv Magyarország történetét is összefoglalja (66—67). Négy fő korszakot különböztet meg: a hunokét, az avarokét, a hunokkal azonosított magyarok visszatérését és az Árpád-házi királyok uralkodását, végül az idegen királyokét. Érdekes, hogy ismer egy Csaba királyfival kapcsolatos állítólagos magyar szólásmondást:

„Neque adhuc deposuerunt memoriam Chabae, quanquam in ludibrium versam. Quippe stipulantes sive iniquam sive impossibilem conditionem, sese eam tunc praestituros dicunt, ubi Chaba revertetur, quemadmodum Judaei, ubi Elias venerit.” (70).⁴⁷

Horn kötetéhez volt kötve egy kis fejedelmi almanach Németország uralkodó családjairól; Tobias Franner, *Liber de praecipuis Germaniae Principum Gentibus*. . . (Frankfurt, 1678) (II. B. 2.) ebben sem talál semmi kivetni valót.

Néhány pontosabban nem részletezett orvosi könyvön kívül (E. 5.) a többi mind teológiai. A túlbuzgó vármhatóság még katolikus misszálékat, kánonokat, breviáriumokat is elkobzott (E. 3.). Ismét pietista érdeklődésre utalhat Johann Albrecht Bengel görög Újszövetség-kiadása (Thübingen, 1753, F. 6.). Bengel (1687—1752) Oetingerrel együtt a sváb pietizmus vezető egyénisége volt. Spekulatív-apokaliptikus gondolkozása és történetfilozófiája szolid és hatalmas filológiai, biblia-kritikai felkészültségre támaszkodott. Az újszövetségi szövegkritika máig érvényes módszereit, a kritikai apparátus rendszerét ő kezdte kidolgozni. Kiadásához összevetette az „ázsiai” és „afrikai” kéziratcsoportokat, elvvé tette, hogy két olvasat közül mindig a nehezebbet kell választani. Elmélyedt szövegértést követelt: „te totum applica ad textum: rem totam applica ad te”.⁴⁸ Ószövetségi régiségtan Johannes Nicolai: *Annotationes uberiores ad Bonaventuram Cornelium Bertrandum de republica Hebraeorum* (Leiden, 1740) c. műve (II. c. 6.). A recensens itt Christoph Pfaff előszaván

⁴⁴ Hans M. WOLFF: *Die Weltanschauung der deutschen Aufklärung, in geschichtlicher Entwicklung*,² Bern—München, 1963. 186—187.

⁴⁵ Vö.: JUHÁSZ Gergely: *Klopstock magyar utókora*. Bp. 1935. kül. 24. és 32.

⁴⁶ 1669 után három kiadása ismeretes (*BMC* 107. 188), de az Egyetemi Könyvtárban van egy 1668-as első kiadás is. (Ga. 1157.)

⁴⁷ Az OSZK-ban Széchényi Ferenc tulajdonában volt, H. un. 762. jelzetű, 1669-ből származó II. kiadását használtam. A közmondást valószínűleg egy hozzá disszertáló magyar hallgatójától vette. (SZATHMÁRI BAKA Péter: *Disputatio Politica De Imperio Hunnorum*, Harderwick, 1649; *RMK* III. 1. 523. 1725. sz.)

⁴⁸ Az OSZK-ban: Bibl. 661. Életére vö.: M. MEZGER (*Religion in der Geschichte und Gegenwart*, a továbbiakban: *RGG*² Tübingen I. 1037—38.) és H. J. ROTHERT (*Evangelisches Kirchenlexikon*, a továbbiakban *EK*² I. Göttingen, 1961. 389—390.)

kívül semmi botrányosat nem talált, sőt megjegyezte, hogy a szerző „niti-dissime, et erudite” értekezett tárgyáról.⁴⁹ Christian Friedrich Richter pietista orvos, énekszerző, a Francke-féle hallei Paedagogium felügyelője volt (1676–1711). A *Genauere Übersetzung des Briefs Pauli an die Römer* (Halle, 1736, I. B. 7.) c. munka valószínűleg az övé.⁵⁰ Albrecht Dranckmeister 1631-ben, Sonthomb nyomán kiadott lutheránus kegyességi könyvecskéjét a pietisták igen kedvelték,⁵¹ aminthogy valószínűleg pietista (vagy herrnhuti) lehet a Berlinben 1725-ben a szerző neve nélkül kiadott *Das Gespräch des Hertzens, oder das ewige Gebett* c. aszkétikus munka is (I. B. 42–43.). Utóbbi, címe alapján ítélve föltehetően az ún. Jézus-imát népszerűsíti. Az ortodox kelet-ről származó, a Philokalia révén ismert ima eddigi tudomásunk szerint nyugaton ebben az időben még nem hatott: a herrnhutiaknak azonban nagy telepeik voltak az ortodox Oroszországban.⁵²

Samuel Werenfels (1657–1740) *Dissertationum Theologicarum sylloge* (Basel, 1709) c. munkáját a cenzor fanyalgó dicséretben részesítette: „Ipse Pater Revisor agnoscit: authorem Libri hujus omnes modestiae colores induisse, interim tamen Dogmata impetere graviter...” (I. A. 10.). Werenfels a teológia professzora volt a baseli egyetemen 1696 óta; Osterwald és J. A. Turretini mellett az ún. „svájci triász” tagjaként a humanista veretű „felvilágosult orthodoxia” felé tájékozódott és az angol primással, Wake-kel együtt a különböző protestáns egyházak uniójára törekedett.⁵³ Tanítványai révén magyar kapcsolatai is jelentősek: Beckkel folytatott levelezésében Maróthi György szeretettel emlegette, halálára Szilágyi Sámuel görög nyelvű költeményt írt.⁵⁴ Az angol antideisztikus apologetika szellemében írt a német konzervatív evangélikus teológus, Romanus Teller (1703–1750). A lutheri dogmákhoz való merev ragaszkodása készítette elismerésre magyar revizorát is, ezért engedte át *Die Krafft des Leydens Jesu in dem Gebett des Herrn* (Lipce, 1737) c. munkáját (I. B. 5.).⁵⁵ A pietizmusból indult, de a felvilágosodással vegyes ortodoxiába torkollt Christoph Matthäus Pfaff pályája (1686–1760). Főleg az egyházjog terén alkotott maradandót, a *Plan von einem Collegio*

⁴⁹ A könyvet nem sikerült megtalálnom. A szerző több, szintén bibliai régiségtani munkája megvan a Ráday-könyvtárban (2–4673). Egerben, (I. 43.), és Marosvásárhelyt (*Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék, Bécs, 1796–1819 IV. köt., II. 310.* A továbbiakban: Teleki).

⁵⁰ A szerző Christian Richter (vö.: BMC 17. 875.) Chr. Fr. Richter életét I. E. WUNDERLICH (RGG² V. 1961. 1094).

⁵¹ Életével vö.: JÖCHER–ADELUNG II. 1787. 756. A művet l.: BMC 55. 561. Címe: *Ein edles Büchlein, von der innerlichen geistlichen Hoffart, und von der tiefen unerkannten und verborgenen Bosheit in alter Menschen Herzen...*

⁵² A Jézus-ima a világirodalomba egy múlt század végi névtelen orosz munka révén jutott be. (Német fordítása Reinhold von WALTER: *Ein russisches Pilgerleben*, Berlin, 1925.) Napjainkban J. D. SALINGER: *Franny and Zooey* (New-York, 1957.) c. regényének alapmotívuma. Az ima történetét l.: KORZENSZKY Richárd; (Teologia 1971. 1. sz.) A lehetséges herrnhuti kapcsolatokra Szigeti Jenő volt szíves felhívni figyelmemet.

⁵³ Életét I. E. BEYREUTHER (RGG² VI. 1962. 1642.); *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*. Neuenburg, 1934. VII. 492–493.

⁵⁴ Ld. LENGYEL Imre–TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. Debrecen, 1970. 48. Az OSZK-ban megvan e könyve (Exeg. 1782. Coll. 2.), 1800-tól Sándor Móric gróf birtokában volt. Péczeli József könyvtárában is megvolt, Turretini és Osterwald műveivel együtt (I. Bfró Ferenc, *Péczeli József*. ItK. 1965. 423.) A pápai könyvtárban öt műve található. (BORSOS: I. m. 413.)

⁵⁵ L. H. HOHLWEIN (RGG² VI. 1962. 677–678.) (6549. Coll. 1.)

Pastorali (Tübingen, 1750) (I. B. 31.) címen névtelenül kiadott műve egyik egyetemi reformtervét tartalmazza.⁵⁶

A többi munka jórészt jelentéktelen, zsinati határozatok, evangélikus dogmatika, katekhétikus munkák, imádságoskönyv, énekeskönyv, prédikációk és bevezetés a prédikációírás művészetébe.⁵⁷ Egy könyv emelendő ki, mivel ez az egyetlen, amelyet Faludi így dicsért meg: „Ex quo omnem laudem tum à Materia, cum et stylo mereatur, Possessori restituendus” (E. 8.). Azonban Johann Friedrich Weiterkamp *Vernünftige Trostgründe* (Braunschweig 1761), c. művére sajnos nem sikerült ráakadnunk. Pedig jó lenne tudni miért tetszett ennek a consolationnak a stílusa Faludinak.⁵⁸

Biblia és Korán. Szépirodalmi jellegű mű négy akad a korábbi döntésre hivatkozva elutasítottak sorában. Ezek közül is kettő a szerző neve, illetve az impresszum—adatok hiányában azonosíthatatlan. Az egyik egy *Wenus* (!) c., „epigrammata foeda”-t tartalmazó, Bécsben 1759-ben elkobzott erotikus verskötet (E. 1.), a másik egy szintén Bécsben, 1758-ban betiltott utazási regény vagy utazási kézikönyv: *Der ergetzende(!) und Lehrende Passagier* (1748, h. n., I. B. 28.). Theodore de Bèze latin verseinek gyűjteménye, a *Poemata varia* (Genf, 1614) szintén 1758 óta szerepelt a bécsi indexen (I. B. 51.). A kötet tartalmazza a Sylvaet, az elégiákat, epitáfiumokat, epigrammákat, ikonokat, emlélmákat, az Énekek éneke parafrázisát és két drámát: a *Cato Censoriust* és az *Abraham Sacrificanst*.⁵⁹

David Fassmann a szerzője azoknak a szépirodalom, ponyva és történetírás határán mozgó, folyóiratformán kiadott „alvilági” dialógusoknak, amelyeket a bécsi cenzúra már 1758-ban egyszer s mindenkorra eltiltott.⁶⁰ A *Gespräche in dem Reiche derer Todten* szerzője (1683—1744) 1718-tól 23 éven keresztül ellátta a lipcsei vásárokat sajátos morális-történeti havilapjával, amelyben a világ hajdani hatalmasai és hírességei, világi és egyházi méltóságok, császárok és vezérek, királyok és rablók, udvaroncok és kurtizánok csevegtek hajdani életükről az alvilágban, miközben a titkáruk, vagy a titkár szerepét betöltő Mercurius vagy Charon friss felvilági hírekkel látta el őket. Ezeket frissiben

⁵⁶ BMC 191. 43. Életére I. J. D. SCHMIDT (*EK* III. 1962. 145.) Marosvásárhelyt négy műve is megvolt. (*Teleki* II. 7. 38. 95. 100.)

⁵⁷ Felsorolásszerűen: (1.) *Des Königlichen Synodi zu Rendsburg wohlgemeinte Aussprache* (Lipce, 1738; I. C. 7.) (2.) Daniel WITTENBACH: *Tentamina Theologiae Dogmaticae III.* (1744, h. n.; I. A. 8.) *Christlicher Unterricht von studiren* (Frankfurt—Lipce, 1738; I. B. 8.); *Der erste Buchstabe der Heiligen Schrift* (Quedlinburg, é. n.); I. B. 23. Philipp Johann FRESNIUS: *Beicht- und Communion Buch* (Frankfurt—Lipce, 1763; F. 8.); (I. DONÁTH: *Néhány adat . . . 376*) *Altess und Neues auss dem Lieder Schäre der Evangelischen Kírche . . .* (Ausbürg, 1759) (F. 7.); August Friedrich Wilhelm SACK: *Predigten über verschiedene wichtige Wahrheiten zur Gottseligkeit* (I—V. Berlin—Magdeburg, 1744, 1757.) A cenzor megdicsérte a — különben a kézikönyvek számára ismeretlen — Johann Hermann Zyhorn zellei evangélikus prédikátort, mivel *Dispositiones, oder Kúrtze Entwürfe derer Epistolischen Predigen*, (Zelle, 1747), c. gyűjteményének darabjai az örök üdvösségre fordítják a figyelmet és a keresztyényi kötelességek teljesítésére sarkallnak (II. C. 5.); *Kurtze Einleitung zu eine Predigart anzugreifen* (é.n. Stuttgart; I. B. 43.) Ezen könyvek egy részéről, sajnos, semmi közelebbit nem lehetett megtudni.

⁵⁸ A szerző egy másik művét I. TELEKI, II. 50.: *Disputatio de fato Turcico* (Helmstadt, 1751.)

⁵⁹ Mivel az emlélmákat is tartalmazza, ez a legteljesebb kiadás — a szöveg a genfi 1599-i utánnomása. (L. Frédéric GARDY: *Bibliographie des oeuvres théologiques, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*, Genf, 1960. 13. 12. sz., a címlap hasonmásával.

⁶⁰ Vö.: Michael HOLZMANN—Hans BOHATTA: *Deutsches Anonymen-Lexicon*. 1501.—1926. II. Wemiar, 1903. 220. 7325.)

meg is vitatják és értékelik. A Lukianosztól eredő műfaj Fassmann Fontenelle és Fénelon mintájára honosította meg Németországban. Furcsa szerzet, félig tudós, félig bolond — 1726—1731-ig I. Frigyes Vilmos porosz király udvari bolondja volt. *Entrevuë*-i a történelmi ismeretanyagot régi és friss botrányokkal, pletykákkal fűszerezik. Az európai múlt nagy eseményeit — antik ügyekkel nem foglalkozott — így a reformációt, a németalföldi és angol forradalmat, a vallásháborúkat a szerző sajátos kora-felvilágosodott, protestáns német polgári álláspontja szerint értelmezi: a fejedelmek előtt látszatra még hódolatot érez, valójában nevetségesse teszi őket. Királyi gazdájának groteszk képét is sokáig ő határozta meg az utókor tudatában.⁶¹ Faludi elé hét kötet került (Lipce, 1727), amelyben mintegy harminc dialógus volt (II. A. 12.). Egy részük, az első 16 *Entrevuë* megtalálható az OSZK-ban.⁶² A csinos, versecskékkal magyarázott rézmetszetekkel ellátott füzetekben többek között I. Lipót és XIV. Lajos, V. Károly és I. Ferenc, Gusztáv Adolf és I. Károly, Erzsébet és Krisztina királynő, V. Sixtus és Molière⁶³, Turenne marsall és La Valière hercegnő, II. Fülöp és Orániai Vilmos, VIII. Henrik és II. Szolimán, valamint Oliver és Richard Cromwell társalognak az eliziumi mezőkön.⁶⁴ A komoly témák mellett sokszor olyan kérdéseket vitatnak, hogy érdemes-e sok feleséget tartani vagy, hogy a szőke nő szebb-e a feketénél?! Magyar szempontból érdekes XIV. Lajos és I. Lipót párbeszéde Thökölyről és Rákócziról. A császár szemére hányja a királynak a rebellesek támogatását, majd elmeséli részletesen Rákóczi életét, azután hozzáteszi, hogy legfrissebb értesülései szerint a Fejedelem most a Portától várja diadalmas hazatérését, „dürffte aber auch wohl allda seine Rechnung schwerlich finden” (54. l.).

A bécsi elkobzáshoz a Rákóczi név emlegetése egymaga elég volt!⁶⁵ Az 54—55. *Entrevuë*-ben pedig Attila beszélget a másik nagy világdúlóval, Tamerlánal.⁶⁶

⁶¹ Életét I. JÖCHER II. Lipce 1750 ...; ADB VI. 1877. 580—81.; Wilhelm KOSCH: I. m. I. 488. A műfajt Fassmann igen megkedveltette, sokan utánozták, így Gottsched és maga Nagy Frigyes, majd Trenck. Az eliziumi párbeszéd a magyar felvilágosodás röpirodalmának is kedvenc műfaja. Vö. BALLAGI Aladár: *A politikai irodalom Magyarországon* 1825-ig. Bp. 1888. 381. skk. A műfaj történetét l.: C. KANEFUSS—DIESCH: *Totengespräch* (P. MERKER—W. STAMMLER: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* III. Berlin, 1928—29. 379—380.)

⁶² Jeltete 30 204. 15 + 1 db megvan Győrben (ZALKA László: *A győri püspöki Papnevelő-intézet könyvtárának címjegyzéke*. 1893. 535, 582. sz.) A Richelieu és Mazarin között folytatott párbeszéd megvan a Nádasdy család könyvtárában (HORVÁTH József: *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasdladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése*. Bp. 1889. 28.) Egerben is van 16 kötetnyi. (Eger, II. 909.)

⁶³ Molière nevét Faludi emlegeti a *Képzelt beteggel* kapcsolatban. „Gondoltam sokszor magamban, hogy Molière csak patvarkodott, mikor játszó thetrumon legyalázta őket (t. i. az orvosokat) hangos nevetésére Páris városának és a francia udvarnak. Most különben értem a dolgot, és mondhatom, hogy Molière nem avval vétett, hogy rútat mondott felőlek; hanem avval, hogy keveset; mert némellyek ugyancsak megérdemlik a párlugot.” (*Nemes Urfi*, 1770. Toldy id. kiad. 314—315.)

⁶⁴ Salvador de MADARIAGA a 30-as években teljesen ezt a műfajváltozatot használta történetfilozófiai és politikai mondanivalójának kifejtésére.

⁶⁵ 1760-ban Bécsben elkobozták a *Leben und Thaten des Fürstens Rakoczy* (Frankfurt—Lipce, 1739.) c. művet. (l.: OL id. h. 1760 ff. 53—54.) 1769-ben pedig a H. E. S. jelű szerző *Leben und Thaten des Praetendenten von Hungarn und Siebenbürgen, Joseph Rakotczy* (Frankfurt—Lipce, 1739.) c. könyve jutott hasonló sorsra. (OL d. h. 1769. jan. 24. Nr 11.) Bonneval márkí önéletrajzt is elkobozták Rákóczival való kapcsolatai miatt (l. DONÁTH: *Van Swieten* ... 263.)

⁶⁶ OSZK 226. 097.

A szorosabban vett történelmi irodalmat kevés munka képviseli e csoportban. Johann Wynkeltmann hesseni és oldenburgi udvari tanácsos, költő és történész (1620—?) *Caesarologia, sive quartae Monarchiae Descriptio* (Lipcese, 1659, ez a kiadás 1718) c. munkája a dánieli látomás „negyedik birodalmának”, a rómainak császárait tárgyalja Julius Caesartól I. Lipótig. A címlap előtti rézmetszet, amely I. Lipót arcképét diadalívben ábrázolja, nem óvta meg a protestáns szerző művét az 1752-es bécsi elkobzástól (I. B. 50.).⁶⁷

Sajátos műfajt képvisel Ludwig Lavater (1527—1586) zürichi prédikátor műve: *De spectris, lemuribus, variisque praesagitionibus* (Louvain, 1687). A szerző óriási teológiai munkássága mellett misztikus, rózsakeresztes és kabbalista volt.⁶⁸ Ez a könyve a világtörténelem híres boszorkány-, kísértet- és mágustörténeteit, valamint csodás előjeleit tárgyalja. Hatalmas sikere volt. Első kiadása (Genf, 1575) után még négyszer jelent meg latinul, háromszor angolul (utoljára 1929-ben!) egyszer franciául és egyszer németül, az élő nyelveken még a XVI. században.⁶⁹ A mágia iránt behatóan érdeklődő Faludi⁷⁰ ítélete arról tanúskodik, hogy elolvasta a könyvet, mert — eltérően gyakorlatától — a római eltiltás regisztrálásán kívül még külön kifogást is emel: „Liber hic Sacramenta nostra irridens et alioquin à Sede Pontificia prohibitus et inter Prima Classis Prohibitos refatus (?) anno 1744 ultròquoque configendus.” (I. C. 2.)

1760-as pozsonyi rendelettel kobozták el a kor legnagyobb protestáns egyháztörténészének, az orthodoxia, pietizmus és a korai felvilágosodás között közvetítő, ragyogó stílusú Johann Lorenz von Mosheimnak⁷¹ főművét, az *Institutiones Historiae Christianae antiquioris et recentioris*-t (I—II. Helmstadt, 1737—1741, I. A. 5.). A Toland deizmusát támadó szerző⁷² monumentális munkájában a magyar egyház múltjáról is bőven esik szó. Az államalapításról, a kereszteshadjáratookról, az unitarizmus elterjedéséről, Szegedi Kisről és Dévairól.⁷³ A Th. Hase és Fr. Ad. Lampe által Amszterdamban, majd Brémában névtelenül kiadott sorozat, a Bibliotheca historico-philologico-theologica V. osztályának 1—6. füzetét (Amszterdam, 1722) Bécsben 1758-ban kobozták el (I. A. 3.).⁷⁴ A svájci történész Johann Jacob Hofmann (1635—1706) *Historia paparum Romanae ecclesiae* (Basel, 1687) c. műve Bécsben 1758-ban került indexre (I. B. 15.).⁷⁵ Végül Johann Joachim Möller crosseni

⁶⁷ Életére vö. JÖCHER II. 1751. 2006—2007. A könyvet l. BMC 261. 88. 1688-as kiadását Huszák Sámuel 1750-ben vásárolta. OSZK 233. 597.

⁶⁸ L. JÖCHER II. 1751. 2296—2297. és A. T. CARLISLE: *Milton and Ludwig Lavater* (Review of English Studies 1954. 249—255.)

⁶⁹ BMC 131. 666—667. Az OSZK-ban az 1669-es louvaini kiadás van meg. (Phys. 1196.) A boszorkányokat, ördögöket, halált ábrázoló címlap a könyvet „tractatus vere aureus”-ként kínálja.

⁷⁰ Vö.: SZAUDER József: *Faludi és B. Pererius* (Filológiai Közl. 1957. 435—440.)

⁷¹ Életéről l. M. SCHMIDT (RGG² IV. 1960. 1157—1158.)

⁷² Vö.: PAUL HAZARD: *European Thought in the Eighteenth Century*. Cleveland—New York, 1964. 79.)

⁷³ Fő forrása Debreceni Ember Pál és Sandius, valamint az eredeti, főleg socinianus szerzők. Az OSZK-ban: XII. H. eccl. 4281 és 4278. A példány eredetileg Kármán Jánosé volt, aki az előzéklapra gondosan azt is feljegyezte, hogy a könyvet dicsérlettel említette a *Nouvelle Bibliothèque* 1742 febr., V-i száma.

⁷⁴ Pápan mind a 8 osztály 16 kötete megvan. (1718—1727) Vö.: BORSOS: I. m. I. 543.

⁷⁵ Maróthi Györgynek is megvolt. (Ld. Ötvös János: *Maróthi György könyvtára*. A debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve 1955 [II. Debrecen, 1956. 352. 185. sz.] A mai állományból elveszett. Hofmann életére vö.: JÖCHER-ADELUNG II. 1750. 1659.

prédikátor (1659–1733) *Catechismus in historiis* (Leipzig, Görlitz, 1708) c. német nyelvű kis kompendiuma 1750-ben, Pozsonyban került elkobzásra.⁷⁶

A filozófiai irodalmat képviseli egy XVII. századi francia moralista, Formentin *Traité du bonheur* c. értekezésének 1750-ben elkobzott német fordítása (Hamburg, 1709; I. B. 26.).⁷⁷ A többször említett Meier értekezése, a *Gedanken von der Religion* (Halle—Magdeburg, 1749, I. B. 10.) teológus ellenfeleivel, elsősorban Samuel Gotthold Langéval folytatott tollharcának egyik gyümölcse. Egyszerre igyekszik bizonygatni hívő vallásosságát és eléggé liberális nézeteit.⁷⁸ Akad egy jogi munka is: Joachim Georg Darjes (1714–1791) jénai, majd odera-frankfurti egyetemi tanár *Institutiones Iurisprudentiae Universalis* c. tankönyve (Jéna, é. n.; 1755-ben kobozták el, II. A. 1.) A szerző a wolffi rendszer eklektikus ellenfele volt, filozófusnak közepszerű, természet-jógnak kitűnő.⁷⁹

A művek túlnyomó többsége itt is teológiai. Elkobozzák a Luther-biblia két kiadását is (Altdorf, 1757 és Halle, 1761; III. A. 7. és F. 3.) A revizor megjegyzi, hogy noha a Bibliát a korábbi években visszaadták, 1758 óta általában tilalmazza a bécsi cenzúra.⁸⁰ Igaz, a Korán sem járt jobban; az André Du Ryer orientalista által 1647-ben kiadott első francia fordítása, L'Alcoran de Mahomet 1758 óta indexen volt. A Faluditól elkobzott példány valamelyik későbbi kiadása lehet (E. 4.).⁸¹ A Koránt a cenzúra nyilván azért tartotta veszélyesnek, mert a felvilágosodás hívei (elsőnek maga Bayle) szívesen érveltek a kereszténység isteni eredeztetése ellen, a másik „kinyilatkoztatott” vallás, az Iszlám analógiájával.⁸² Népszerű őszösvetségi régiségtan volt Thomas Godwin oxfordi professzor (1587–1643) J. H. Reizius által latinra is lefordított, a kontinensen újra meg újra kiadott könyve: *Moses et Aaron, sive Civiles et Ecclesiastici Ritus Antiquorum Hebraeorum* (2 példányban is, Utrecht, 1690 és Bréma, 1722; I. B. 22. és III. A. 2.). Pozsonyban 1748-ban kobozták el, de Bécsben is indexre került 1763-ban.⁸³ Sebastian Schmidt elzászi származású, végül Strassburgban tanító lutheránus teológus volt (1617–1696). Alapos rabbinikus és talmudi tanulmányokat folytatott. Sokáig használták nagyszámú bibliai kommentárát az Őszösvetség sok könyvéhez, amelyeknek új latin fordítását különben közé is tette. Ezúttal egy 1748-as és 1756-os rendelet nyomán Sámuel I. és II. könyvéhez (I. 2. Strassburg, 1687, III. A. 4.), illetve Ézsaiáshoz és Salamonhoz írott (uo. 1702, III. A. 5.) kommentárja

⁷⁶ Életét I. JÖCHER-ADELUNG—ROTERMUND IV. 1961. 1867. A mű 1722-es kiadása megvan a pesti Evangélikus Teológián: 901. Coll. 3.

⁷⁷ A szerző életéről semmit sem tud, azonban számon tartja a mű 1706-os párizsi és 1707-es hágai kiadását Grente, i. m. XVIIe siècle. Párizs, 1954. 437. A német fordításról a bibliográfiák sem tudnak.

⁷⁸ Franz MÜNCKER: I. m. 197.

⁷⁹ Vö. ADB IV. 1876. 758–759; BROCKDORFF: I. m. 32. A mű 1764-es hatodik kiadása megvolt az Illésházyak dubniczi könyvtárában. (Ma: OSZK Jur. is. 594.)

⁸⁰ Az 1775-ös hallei bibliát is elkobozták, vö.: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közközlés története Mária Terézia korában, 1740–1773*. Bp. 1899. I. 74.

⁸¹ A leírások szerint 12°; ezek pedig 1649-ben, 1672-ben, (Párizs) és 1683-ban, 1685-ben (Hága) jelentek meg. BMC 127. 128. Du Ryer életét I. GREUTE, I. m. 373. A bizottság elnökének, Klimónak pécsi könyvtárában megvolt az 1672-es kiadás. (L. VASSKÓ Ilona: *A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai*. Pécs, 1934. 49. 15.

⁸² L. BRUNNER: I. m. 15.

⁸³ Életét I. JÖCHER II. 1751. 1038. A Ráday-könyvtárban két XVII. századi kiadás is található. (0. 1025 és Arch. Eccl. 167.) Pápán is van kettő, az egyik 1723-as (BORSOS: I. m. I. 441.)

került elkobzásra.⁸⁴ Jean-Alphonse Turretini (1671–1737), a genfi egyetem tanára, a „svájci triász” immár második elénk kerülő tagja. Werensfelshez hasonlóan a szűkkeblű kálvinizmus tágitásán dolgozott, szorgalmazta a protestáns felekezetek megbékélését. Egy Szent Pálhoz írott kommentárját a pozsonyi cenzúra már 1760-ban lefoglalta (*Commentarius in Epistolas Divi Pauli ad Thessalonicenses*, Basel, 1739; I. A. 9.).⁸⁵

A dogmatikát képviseli apjának, François Turretini genfi professzornak (1623–1687) a kálvini dogma alapjait merev ortodox, minden liberalizmust elutasító szellemben tárgyaló könyve: *De satisfactione Christi disputationes* (é. n., h. n.).⁸⁶ A bíráló itt sem elégedett meg a kétszeres (1758–1761) bécsi elkobzásra való hivatkozással, hanem jó érzékkel így minősítette: „Liber hic totus Haeresi Calvinianae contaminatus” (III. C. 4.). Johann Franz Budde (1667–1729) hallei professzor már az evangélikus reform-ortodoxia képviselője, erősen vonzódott a pietizmushoz és átvette a felvilágosodás történeti szemléletét.⁸⁷ Szépen jellemzi a Van Swieten kezdeményezte változást, hogy noha Budde két tankönyvét: *Institutiones Theologiae dogmaticae* (Lipce, 1724) és *Institutiones Theologiae Moralis* (Lipce, 1723) a bécsi cenzúra korábban, 1758-ban és 60-ban elkobozta, most a revizor visszaadhatta protestáns tulajdonosuknak, mivel Bécsben kiállított pecsétes engedélyt mutatott fel róluk (E. 6–7., a scheda mellékelve).⁸⁸ Johann Peter Reusch (1691–1758) szintén Halléban, majd Jénában tartott nagy sikerű filozófiai, logikai, végül teológiai előadásokat.⁸⁹ *Introductio in Theologiam revelatam* (Jéna, é. n.) c. művét Pozsonyban 1749-ben, Bécsben 1762-ben kobozták el (III. A. 6.).

A pietizmus egyik előfutárjának tekinthető Balthasar Meisner (1587–1626) wittenbergi professzor.⁹⁰ Jezsuitaellenes vitairata, a *Catholische Antwort...* (1627) a Luther fellépte előtt kevesekben, de mindig meglevő igaz egyház elméletét fejti ki. A pozsonyi véstörvényszék elől Németországba menekült magyar exulánsok közé tartozó *Az Ecclesia nyomorúságán keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy* fordította le magyarra, „Nemzetének hasznára, s az, veszedelemben tántorgó lelkek javára”: *Catholicus Valasz Az Esaviták Erenek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz Vallás avagy Anya Sz. Egyház?* (Frankfurt, 1692).⁹¹ Az előszóban megrázó szavakkal ecseteli a „földig letapodott nemzet” helyzetét, tehát a bécsi cenzúrát nemcsak vallásos, de politikai megfontolás is vezette, amikor 1759-ben elkobozta (I. B. 13.).

⁸⁴ Életét I. JÖCHER IV. 1751. 301–303. Az első könyv: BMC 215. 252. Az OSZK-ban csak első kötete van meg, amely hajdan Horvát Istváné volt. (Exeg. 1173.) Az Ézsaiás megvan egy másik kiadásban a Ráday-könyvtárban. (1695; 0.1797.)

⁸⁵ Életét I. *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, Neuenburg, 1934. VII. 101. (A továbbiakban: ABLSCH) A kérdéses munka megvolt Kollár Demeternek (1740), tőle Sinai Miklóshoz került (1766, Debrecen) majd Horvát István könyvtárából került az OSZK-ba. (Exeg. 27. 36.)

⁸⁶ Jelentőségét I. Émile G. LÉONARD: *Histoire générale du protestantisme*. II. L'établissement (1564–1700.). Páris, 1961. 241–244. A könyv későbbi kiadása (Utrecht–Amsterdam 1701.) megvolt Horvát Istvánnak, (OSZK Th. u. 781.) Francia nyelvű egyházi beszédei Klimó könyvtárából sem hiányoztak. (VASSKÓ: I. m. 49. 19. sz.)

⁸⁷ L. Ernst WOLF (RGG² I. 1957. 1469.) és J. D. SCHMIDT (EK I. 605–606).

⁸⁸ Az OSZK-ban mindkét könyv megvan. (Dogm. 105. és Mor. 240.) Eszterházy Miklós elárverezett könyvtárában viszont 4 filozófiai, ill. természetfilozófiai műve található (*Bibliotheca* ... D3r Nr 137–139.)

⁸⁹ Életét I. JÖCHER VI. *Ergänzungs-Band 1870–71. Systema Logicum* (Jéna, 1760.) és *Systema Metaphysicum* (Jéna 1753) c., a két tudományág történetét tárgyaló munkája népszerű volt hazánkban.

⁹⁰ Életét I. F. LAU (RGG² IV. 1960. 832.)

Hasonlóan öccséhez, Alexanderhez, Siegmund Jakob Baumgarten hallei professzor is igazi wolffianus volt (1706—1757). Az ortodox dogmát pietista érzülettel, racionális levezetéssel igyekezett újra megalapozni, friss érdeklődéssel fordult a természettudományok és a történelem felé. Miközben sokszor ellentmondó, deista és antideista angol szerzők nézeteit tolmácsolta, saját álláspontját sokszor tisztázatlanul hagyta.⁹² *Erläuterung des kleinen Catechismi D. Martin Luthers* (Halle, 1749) c. kátémagyarázatát a pozsonyi cenzúra már 1751-ben elkobozta (I. B. 6.)⁹³ Kiemelendő végül Theophil Grossgebauer (1627—1661) rostocki professzor, a pietizmus egyik előfutárjának röpirata a megmerevedett lutheri ortodox egyház reformjáért: *Wächterstimmen aus dem verwüsteten Zion* (Frankfurt, 1661), amely később Spener Pia desideriajára is hatott.⁹⁴ Bécsben 1758-ban kobozták el (I. B. 37.).

A többi művet csak felsorolásszerűen érinthetjük: egy táblázatokba szedett „üdvrend”, általános teológiai elmélkedések és kézikönyv, felvilágosodás-ellenes ortodox luteránus értekezések, egy pasztorálteológia, egy prédikációs kötet, egy katekhétikus mű, két énekeskönyv és egy kalendárium.⁹⁵

Gáláns regény és trochaikus metrum. Azok között a tiltott könyvek között, amelyek esetében ő maga hozta meg a kárhóztató döntést és így korábban nemigen jöttek a birodalom területére, csupán egy szépirodalmi akadtt: Jerôme Richard abbé (1720—1795) névtelenül kiadott szatirikus gáláns regénye, a Richelieu és Brancas hercegek de V... és d'Al... hölgyekkel kapcsolatos szerelmi kalandjainak elbeszélése. Szerzőjük görögből fordított hetéra- emlékiratnak tüntette fel: *Hipparchia, histoire galante traduite du grec...* (Lampszakkosz = Párizs 1748).⁹⁶ Az abbé főleg földrajzi és természettudományos munkákkal foglalkozott, csupán még egy műve szépirodalmi, a *Lettres grecques d'Alciphron* (1785, II. kiad. 1793).⁹⁷ A revizor véleménye lesújtó:

„Hypparchia, sive Meretrix Graeca, in hoc fragmento praefata Muliercula Graeca enarrat Vitam suam, in qua quidem aperte scandalosa non reperiuntur, tamē res ipsae, quarum assidue fit mentio, incastae sunt, aut saltem incastas Causare possunt Cogitationes, cumque nullum utilitatem adferat, potius retinendum censerī.”

⁹¹ RMK I. 1423. OSZK. Az „Esavita” alatt gúnyos torzítás a jezsuitából: nem Jézus, hanem Ézsau társaságába tartoznak. A németben a másik hasonló szójáték: Jesuwider.

⁹² L. Ernst WOLF (RGG² I. 1957. 934.)

⁹³ Harmadik, Johann Georg Kirchner által bővített kiadása: 1764. Megvan az Evangélikus Teológián (926.)

⁹⁴ L. M. SCHMIDT (RGG² II. 1958. 1884—1885.) Vö. BMC 93. 150.

⁹⁵ A fenti sorrendben: (1) Christoph STARCKE: *Ordnung des Heylls in Tabellen* (Frankfurt—Lipsee, 1744) (I. B. 48) 1749—ben foglalták le. (2) Wilhelm Ernst STARK: *Historische, Civilische und Theologische Betrachtungen* (Frankfurt—Lipsee, 1747) (3) Joannes HEARIUS: *Summe der ganzen Evangelischen Religion* (Weissenfeld; 1709) 1750-ben foglalták le (I. B. 24.) Johann Friedrich BERTRAM: *Vermischte Theologische, und Philosophische Betrachtungen. Theologia pastoralis practica* (Magdeburg—Lipsee, 1759) 1752-ben elkobozták (I. B. 12.); Victorinus STRIGEL: *YPOMNHNATA in omnes novi Testamenti libros* (Lipsee, 1565). A szerző (1524—69) Melanchthon tanítványa volt; Christoph LÖHREKE: *Der kleine erklärte Catechismus Lutheri* (Lipsee, é. n.) 1749-ben foglalták le (I. B. 48. Coll. 2.); *Das Privilegirte ordentliche und Vermerte (!) Dressdische Gesang-Buch* (Drezda—Lipsee, 1734). Johann Anastasius Freylingshausen pietista teologus, Francke közvetlen utódja. (1670—1739), az evangélikus egyházi énekek megújítója. (v. ö.: W. LUEKEN (RGG² II. 1958. 1132.); Moritz Knauer apát kalendáriumát (*Calendarium-oeconomicum*) 1652 óta kedvelték, s még a 18. sz. végéről is ismerjük kiadásait.

⁹⁶ Vö. Ant.—Alex. BARBIER: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*³ I. Paris, 1872. 86.

⁹⁷ GREUTE: I. m. *Le XVIIIe siècle*. II. Paris, 1960. 448.

A hasznosságnak ugyanarra a mérlegére helyezte a regényt, mint a *Princesse de Clèves* esetén, s ezen mindketten könnyűnek találtattak. Míg azonban azt egyéb erényei javallották, ezt elbuktatta tisztán fiktív jellege és erotikája (III. A. 2.).

Történeti jellegű egy XVII. század végi polemikus írás, amely része a pozsonyi vészörvényszék után Németországba menekült protestánsok által művelt exuláns-irodalomnak: *Wohlgemeinter und In Gottes Wort gegründeter Unterricht*... (Regensburg, 1675).⁹⁸ Az üldözötteknek oszt tanácsot, hogyan őrizhetik meg lelkük tisztaságát a nehéz körülmények között. Faludi elítéli ezt az „ártalmas” könyvet, mivel „Non solum in fidem orthodoxam, verum in Statum ipsum Hungariae summè perniciosus”, sőt még formai fogódzót is talál az elkobzáshoz: tartalmazza ugyanis a többször tilalmazott „Erhalt uns Herr in dein Worth” kezdetű éneket (I. B. 18.).

Elébe került egy hollandiai francia újság is. A *Le Journal Universel, ou Mémoires pour servir à l'Histoire civile, politique, ecclésiastique et littéraire du XVIIIe siècle* Hágában, Utrechtben és Amszterdamban jelent meg, 1743–1747-ig, összesen 14 kötetben. Egyike a műfaj legfontosabb képviselőjének. Szerzői és szerkesztői névtelenek. Az első három év végéig különösen radikális nézeteket vallottak. Jellemző, hogy 1745-ben az orosz nagykövet feljelentette az októberi számot, mert sértegette a cárt. 1746 márciusában új szerkesztő vette át a lapot és megígérte, hogy ezentúl mérsékeltebb hangnemben fog írni a pápáról, a bíborosokról, a püspökökről, a jezsuitákról, a francia és spanyol államról, az angol trónkövetelőről, általában felhagy az előbbi szerkesztő szatirikus modorával. Ám azt tőle sem követelheti senki — úgymond —, hogy bárki javára is részrehajló legyen, mert ő is csak a tiszta történeti igazságot keresi, a tényeket tisztelve, mindennemű nemzeti, vallásos vagy pártszenvédelem nélkül.⁹⁹ Faludi az általa bírált XIII. kötetben (Amszterdam, 1747. június) nemigen lelhetette a beharangozott mérsékelt elveket, ugyanis véleménye szerint a szerkesztő Plichon atya kegyes és jóváhagyott művére súlyos rágalmakat szór és a kegyesség örvén eltántorítja a kegyességtől a híveket, másrészt kitűzött szándéka ellenére, nem csupán az egykori eseményekkel foglalkozik, hanem felhányja a múlt századokat és mocskos rágalmakat szór az egész egyházi rendre, különösképpen a francia és magyar püspökökre, ostoba zsarnokoskodással vádolja őket és igaz buzgalmukat a legrosszabb értelemre fordítja (III. A. 1.).¹⁰⁰

Johann Christoph Gottsched (1700–1766) tiszta wolffíanus szellemű műve, az *Ernste Gründe der gesammten Weltweisheit* (Lipcse, 1748) ellen a revizor először több kisebb kifogást emel: egyes helyei sértik a hírnevet és becsületet; rút bűnben marasztalja el az Őszövetség egyes férfiai; a főök azonban amiért feltétlenül elkobzandónak ítéli: a 275. lapon azt állítja, „quòd Populus Majestatem Principi rursus auferre possit”! (II. A. 8.) A népfenség eszméjének jelentkezése remitően hatott az államrendet védő revizorra, pedig 6 év múlva Bessenyei Mária Teréziának ajánlott darabjában már azt mondja:

⁹⁸ RMK III. 2. 1898. 62. N° 2716. A szellemi környezetre vö.: PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi protestáns exulánsirodalom a XVII. században* (Protestáns Szemle, 1925. 144–154.)

⁹⁹ l.: Eugène HATIN: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe siècles* Paris, 1865. 203–204.

¹⁰⁰ Sajnos, a lapot a magyar könyvtárakban nem sikerült megszereznem. Plichon atya kiléte is rejtélyes.

Nagy Király, a' trónus népeken támadott,
Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott.
(Ágis tragédiája, 485—486.)

A könyv elkobzása nem sokat jelentett: nagyobb közönyvtárainkban több példányban is megvan és így valószínűleg nálunk is, akárcsak Ausztriában, hozzájárulhatott ahhoz, hogy Wolff filozófiája oly gyorsan elterjedjen, hiszen a protestánsokon kívül még a piarista iskolákban is tanították.¹⁰¹ Sokat és szépen elmélkedik az Istenről: egy anekdota szerint, mikor Nagy Frigyes elolvasta, felkiáltott, hogy sosem hitte volna, hogy egy wolffianusnak ilyen szép gondolatai lehetnek Istenről.¹⁰² A már szerepelt Reusch *Systema Metaphysicum*-át (Jéna, 1753) a szentségek megvetése, rágalmak és a római egyház szertartásainak kigúnyolása miatt kobozta el (II. Á. 9.).¹⁰³

A legnagyobb mennyiségben szereplő teológiai könyvek között a többi csoporthoz viszonyítva feltűnően nagy a XVII. századi vagy még régebbi művek aránya. A korszerű művek persze Bécsben előbb kerültek elkobzásra. Figyelemre méltó a *Miscellanea Duisburgiensia*, Daniel Gerdes duisburgi, majd groningeni professzor (1698—1765) egyháztörténeti és exegetikai folyóirata (1734 és 1736, 1—4. füzet, Amszterdam—Duisburg, I. B. 1.).¹⁰⁴ Maróthi György éppen e két évfolyamot kapta ajándékba magától Gerdestől, az 1734-es tartalmát le is írja egy levelében részletesen.¹⁰⁵ Faludi szokásosan indokol: a római egyházra, szentségekre, pápára, papokra szórt mocskos rágalmat. Erdmann Neumeister (1671—1756) pietista hangú énekszerző és pietista-ellenes ortodox teológus (!) Telemann és Bach szövegírója az ágostai hitvallást magyarázó könyvével vonta magára revizora neheztelését: *Der allerheiligste Glaube nach dem Augsbургische Confession* (Hamburg, 1723; I. C. 5.). Főleg amiatt configálja, mert a Szűzanyát nemcsak eredendő, hanem tényleges bűnösnek nyilvánítja, a pápát pedig zsarnoksággal vádolja.¹⁰⁶ Az exegetikát képviselik a már ismert Sebastian Schmidt könyvei: *Commentarius in Librum Jobi* (Strassburg, 1690; II. A. 10.) és a *Commentarius super Librum Prophetiarum Jeremiae* (I—II. köt. Frankfurt, 1695; II. A. 11.). A szokásos rágalom-vádon kívül az ellenük a kifogás, hogy a szerző az értelmezésben saját fordítására támaszkodik és a többi tiszteletreméltó fordítót és magyarázót — még Szent Jeromost, a többi szentatyát és a pápákat is — pedig lekicsinyli.¹⁰⁷ Szintén XVII. századi híres orthodox luteránus orientalista és exegeta August Pfeiffer (1640—1698). Lipcsei professzor, majd lübecki superintendens volt. Tőle származik a híres szállóige: Sic placuit Domino dicere plura nefas — egy-egy nehezebb helynél ez volt írásmagyarázatának végső érve.¹⁰⁸

¹⁰¹ Vö.: BLEYER Jakab: *Gottsched hazánkban*. Irodalomtörténeti tanulmány. Bp. 1909. 25. p. Az OSZK-ban az 1762-es kiadás két példányban is megtalálható, az egyik Horvát Istváné volt.

¹⁰² Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im XVIII. Jahrhundert*. I. 1961. 185—186.

¹⁰³ Vö.: följebb a 89. jegyzetet.

¹⁰⁴ BMC 84. 117.

¹⁰⁵ LENGYEL—TÓTH: I. m. 23. 64—65. Ma is megvan Debrecenben, vö.: ÖTVÖS: I. m. 332. 5. sz.

¹⁰⁶ Életét I. S. FORNACON (RGG² IV. 1960. 1426.)

¹⁰⁷ A Jób 1670-es kiadása megvan Pápán. (BOROSS: I. m. I 426.)

¹⁰⁸ L.: LÉONARD: I. m. 195. Életét I. JÖCHER: *Compendiöses Gelehrten-Lexicon* 1732. 610—611. Sok műve található Pápán (BORSOS: I. m. I. 425—447.), valamint Győrött (ZALKA: I. m.: 26 és 58.)

A bibliai és rabbinikus héber mellett sok különféle keleti nyelven tudott, még kínaiul is. Thesaurus Hermeneuticus, sive de legitima Scripturae Interpretatione (Lipce-Frankfurt, 1726; II. C. 1.) a vád szerint rágalmazva, elferdítve adja elő a katolikus tant, a katolikus magyarázókat pedig leszólja.

Ernst Salamon Cyprian (1673–1745) Neumeister és Löscher mellett fő támasza volt a pietista mozgalom ellen küzdő késői evangélikus ortodoxiának, mint gondos egyháztörténész azonban a mozgalom igen sok dokumentumát gyűjtötte össze. Ezek a művei még ma is forrásértékűek. Hagyományosan polemikus szellemben fogalmazta a pápaságról írott munkáját: *Überzeugende Bekehrung vom Ursprung und Wachstum dess Pabstumss* (Frankfurt, 1736; II. C. 3.).¹⁰⁹ A pápát esztelen vakmerőséggel támadja, a római egyházzal pedig azt állítja, hogy káros a társadalomra — tehát elkoboztatik.

A régebbi hitvitázó és hitvédő irodalmat elég sok mű képviseli. Három fordítás — magyar vonatkozásai miatt — különösen figyelemre méltó. Johann Friedrich Mayer (1650–1712)¹¹⁰ wittenbergi, kiel, majd greifswaldi professzor szenvedélyes és elfogult ellensége volt a pietizmusnak. Ötszáznyolvanegy, főleg praktikus teológiai és exegetikai műve közül a lírájában pietizmusra hajló Petrőczy Kata Szidónia mégis lefordított egyet: *A Papista Vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismeretinek Kínnya...* (Frankfurt, 1692).¹¹¹ A nagy nyelvi erővel, szép tiszta magyarsággal lefordított, a lélek vergődéseit plasztikusan visszaadó munka színvonala „a protestáns hitvita irodalom egykorú fordított termékeihez viszonyítva valóban meglepő”.¹¹² A revizori vélemény szerint rágalmaz és káromol; a jegyzőkönyv szerint figyelmeztetni kell a cenzor atyát, hogy írja ki a kifogásolt helyek lapszámát (II. B. 14.). A második a Theodorus ab Hybla álnéven író Bahil Mátyás (1706–1761) eperjesi szlovák prédikátor Balthasar Meisner írása nyomán fordított műve: *Srdec'né Napomenutj k wystrýhánj se Papežského a k slákemu setrowawanj při Lutheranském Včenj...* (h. n. = Wittenberg; 1745; F. 2.). Faludi hűen fordítja latinra: Sincera admonitio de vitando Papismo, et ad firmam perseverantian in Lutheranismo.¹¹³ Cyprian-fordításához szánta toldalékul. Eredetileg a cseh exulánsokhoz intézték ezt a „figyelmeztetést”, Bahil azonban hazai viszonyokra alkalmazta és kibővítette a magyarországi egyháztörténetből vett példákkal.¹¹⁴

Faludi láthatóan nem tudta, hogy a szerencsétlen sorsú, álnéven kiadott könyvei miatt letartóztatott, majd szökése után Sziléziába bujdosott és ott elhunyt Bahil és az álnevű szerző egy és ugyanazon személy: a tíz példányban

¹⁰⁹ Életét l. M. SCHMIDT (RGG² I. 1957. 1893–1894.) A mű első kiadása: 1719. Az OSZK-ban az 1736-os található (Polem. 3320. Coll. 1.) BAHIL Mátyás Theodorus ab HYBLA álnéven lefordította csehre; *Naučenj o Původu a Zrůstu Papežstva...* (Wittenberg 1744, vö.: Eduard WINTER: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im. 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955. 209.

¹¹⁰ l.: RGG² IV. 1960. 815–816.

¹¹¹ RMK I. 1424.

¹¹² ANTALFFY Endre: *Petrőczy Kata Szidónia élete és munkái 1664–1708*. Bp. 1903.

¹¹³ A cenzúra szokásai szerint akár egy mű elolvasására is bevonhattak alkalmi revizort. Mivel itt nem folyamodtak ehhez a megoldáshoz, némi joggal következtethetünk arra, hogy a könyvet Faludi maga olvasta el, tehát tudott csehül.

¹¹⁴ Vö.: MASZNYIK Endre: *Bahil Mátyás*. Pozsony 1812. 28–29. A könyvre vö.: L. V. RIZNER: *Bibliografija pisomnictva slovenskiho na spůsob slovnika od najstaršich čias do konca r. 1900*. I. Turócszentmárton, 1927. 65–66. Az OSZK-ban Ribay György hajdani példánya: H. eed. 3204.

eléje került könyvet elkobozta, mivel hemzseg a pápa-, püspök-, papellenes rágalmaktól és megállapította, hogy a tulajdonos ismeretlen.¹¹⁵

John Jewel (1522–1571) Salisbury püspökének műve, az *Apologia pro Ecclesia Anglicana* az anglikán államegyház első és alapvető védekezése és elhatárolódása katolicizmustól és kálvinizmustól egyaránt. Fő érve az első 5 keresztény évszázad hagyományainak abszolutizálása és a pápaival szemben a fejedelmi hatalom előtérbe helyezése. Mélyreható befolyása volt évszázadokon keresztül az anglikán egyház érvelismódjára, de a kontinensen is sokszor kiadták. Hozzánk 1704-ben jutott el, kinyomtatták Debrecenben. Ebből a szövegből fordította magyarra Tussai János: *A' Reformata Ekklesianak Apologijaja, vagy maga-mentsége...* (h. n. 1748; I. C. 1.).¹¹⁶ Az előszót a fordító hajdani tanára, ifjú Tsétsi János írta, védelmezi benne a könyvírás becsületét és felsorolja mindazokat a híres külföldi és magyar világi írókat, Nabonassár királytól Isákus Newtonusig, illetve Szent István királytól báró Lázár Jánosig, akikről feltételezhető, hogy a nemességet képesek példájukkal írásra és az írott szó megbecsülésére buzdítani. Faludi indoklása kivételesen bőséges: különösképpen kárhoztatja, hogy a szerző szerint maga az ördög hívta össze a tridenti zsinatot, hogy nincs szükség fülbe-gyónásra, hogy a papok a nőtlen-ségben iszonyatosan bujálkodnak stb. stb.

A katekhétikus munkák közül a szepességi származású Klein Mihály pietista kátéja érdemel említést: *Katechetische Heilsordnung, als eine Grund-Lehre für Kinder* (Boroszló, 1751; I. B. 21.). Fő forrása Spener kátémagyarázata, a konfirmáció jelentőségét fejtegetve készíti elő a gyermekeket.¹¹⁷ A mű didaktikus alap gondolatát szépen szimbolizálja a címlap előtti rézmetszet; gótikus templomban térdelő pap oktatja az előtte térdelő gyerekeket, a háttérben pedig egy angyal égő gyertyával gyújtja meg a 7 ágú gyertyatartó karjait.¹¹⁸ Faludi súlyosan elítéli azért a beállításért, hogy az ember az eredendő véték után már nem szeretheti Istent.

A pietista épületes irodalom érdekes alkotása a nagy August Hermann Francke műve, Vásonyi Márton fordításában: *Sz. Írás Szerint való Eletnek Regulai...* (Halle, 1711).¹¹⁹

Részletes ismertetésétől eltekinthetünk, sőt a Faludi Nemes emberének egyik műfaji elődjét is felismerték már benne.¹²⁰ Valóban, a könyv még Graciánnal is rokon. Pl. a 30. gnóma kifejtése (17–35) feltűnően emlékeztet a spanyol jezsuita érvelésére. Irodalmi szempontból figyelemre méltó a maganyosságot dicsőítő hosszú fejezet is (36–120, kül. 51.). Sokkal fontosabbnak

¹¹⁵ A könyvet Szászországból is behozták, valószínűbb azonban Magyarországról származott: szökése után egy Turdeli nevű diák elárulta, hogy az inkriminált kötetekből 12 mázsza könyv lappang földbeásva. Vö.: MASZNYIK: I. m. 60.

¹¹⁶ Jewel-Juellus életét l.: M. SCHMIDT (RGG² II. I 1959. 663–664.) Egy genfi, 1585-ből származó latin kiadás megvolt Marosvásárhelyt (TELEKI II. 23.), egy oxfordi 1639-es Csépan Istvánnak (ld. SZARVASI Mergit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 107. 140. sz.) A debreceni RMK kiadás: Egerben is megvan (EGRI: I. 225), Tussaié Pápán (BORSOS: I. m. I. 507.), a OSZK-ban Jankovich hajdani példánya (293–048). Tussai életéről szinte semmit sem tudunk. (Vö. SZINYEI XIV. 584.)

¹¹⁷ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története 1848-ig*. Bp. 1926. 288–289. Az OSZK-ban a II. kiadás: 1752 (Catech. 758. b.) Ribayé volt.

¹¹⁸ Az emblémátikus kép, a „Láng gyúl a lángról” kettős eredetű: enniusi és bibliai (vö.: ARANY János: *Összes Művei*. Krk. Bp. I. 1951. 434.)

¹¹⁹ RMK I. 1784. A mű ismertetését l. SZENT-IVÁNYI Béla: *A Pietizmus Magyarországon*. Századok 1935. 324. skk.

¹²⁰ Vö. ALSZEGHY Zsolt: *Faludi Nemes ember-ének magyar rokonai* It 1943. 70.

látszik azonban a kötetet záró, a Gerhard-féle függelék után következő ének *A Világnak meg utálásáru. Du o schönes Welt gebeude etc. Az ő tulajdon notájában magyarul* (Toldalék, 10). Az eredeti ének szerzője Johann Franck, gubeni polgármester, jogász és költő (1618–1677).¹²¹ Az ének trochaikus 8/7-es metrumban készült, 8 soros strófából áll, rímképlete AB AB CC DD, végén két-soros refrénnel. Ennek a XVIII. század végétől olyannyira kedvelt trochaikus metrumunknak eredeztetésében a kutatók eddig mindig Faludira hivatkoztak, mivel — úgymond — ő használta először magyarul, német és olasz rokokó minták nyomán.¹²² Ezek szerint azonban hazai mintát is ismert. Példaképpen lássuk a harmadik versszakot (az eredetiben is prózába volt tördelve):

Vajha te Sz. kebeledben, | mint kívánom nyughatnám, | én Szerelmem, szerelmedben |
magam bé takarhatnám, | Ophirbéli Szép Árannál, job szeretném é Világnál; | mert én
tsak kívánczom, | Te hozzád Szép Jésumom.¹²³

(Meg kell jegyeznünk, hogy bár Faludi számos versében használta a metrumot, de sohasem ezzel a rímképlettel.) A könyvet különben egyszerűen ártalmasnak bélyegezve vetette el (I. D. 36.).

A prédikációs irodalom körébe tartozik a puritanizmus vezető teológusának, az egy ideig Cromwell seregében szolgáló Richard Baxternek (1615–1691) *Drey Bücher von dem Wahren selbst erkentnüs* (Hamburg, 1742) c., németre fordított könyve (I. C. 4.).¹²⁴ Épületes könyvei, akárcsak Sonthombé, a kontinensre sokáig nagy hatást gyakoroltak, különös tekintettel a korai német spiritualista és pietista irányokra. A revizor megjegyzi, hogy egy könyvét már 1749-ben lefoglalták.¹²⁵

John Tillotson (1630–1694) anglikán teológus, canterburyi érsek Baxterrel egyetértésben dolgozott puritánok és anglikánok megbékélésén — a másik oldalról (az ún. „latitudinárius” koncepció).¹²⁶ Európa-hírű egyházi szónok volt, 1729-ben megjelent két német fordítása közül az egyikhez Mosheim írt előszót, Voltaire szerint, aki Massillon fölé helyezte „le plus sage et le plus éloquent des prédicateurs européens”, „au jugement de toute l’Europe”.¹²⁷ Szónoki képessége szerzett neki feleséget és érseki széket. Életében egész nemzete követte egyszerű és könnyed stílusú, ám közhelyes beszédeit. Fontos szerepe van a modern angol próza kialakulásában.¹²⁸ Faludihoz az egyik XVIII. századi francia fordítás került, amelyet Jean Barbeyrac (1674–1744) lausanne-i, majd groningeni jogászprofesszor készített: *Sermons sur diverses Matières*

¹²¹ Életét l. JÖCHER: *Compendiöses*, 1139.

¹²² Vö. HORVÁTH János: *A magyar vers* Bp. 1948. 225–227.

¹²³ Az éneket átvette a *Zengedező Mennyei Kar* (Augsburg, 1735. 212–213.) A mai evangélikus énekeskönyv már Payr Sándor fordításában tartalmazza (*Kereszttyén Énekeskönyv*, Bp. 1968. 224–226.)

¹²⁴ A német kiadást a bibliográfiák sem ismerik. Vsz. a *The Mischiefs of Self-Ignorance, and the Benefits of Self-acquaintance, opened in divers sermons* (London, 1662) fordítása (l. BMC 13. 54.).

¹²⁵ L. M. SCHMIDT (EK I. 1961. 342–343.)

¹²⁶ L. M. SCHMIDT (RGG² VI. 1962).

¹²⁷ Idézi LÉONARD: I. m. II. 308.

¹²⁸ L. *The Cambridge History of English Literature*. Edited by A. W. Ward—A. R. Waller. VIII. Cambridge, 1952. 303. 369.

¹²⁹ Puffendorfort is ő fordította franciára. vö. LÉONARD, III. 57. Maróthi György is látogatta groningeni előadásait. (Vö. LÉNGYEL—TÓTH: I. m. 28.)

importantes (Amsterdam, 1722; F. I.).¹³⁰ A Turretinihez intézett ajánlás után a fordító előszava találoán jellemzi eredetije stílusát és saját törekvéseit arra, hogy fordító-elődjei után hogyan adja vissza hívebben franciául „le caractère du stile de Mr. Tillotson, qui est simple, sans verbiage et sans superfluite” (XII—XIX.). E kötetet is „rágalmazásaiért” kobozta el Faludi. Végül hadd említsük David Knibbe leideni református teológus *Manuductio ad oratoriam Sacram* (Marburg, 1699) c., teológia-hallgatóknak készült prédikációs kézikönyvét. A műfaj retorikáján kívül kész beszédmintákkal is szolgál. A cenzor ezért kobozta el, mert négy, megjelölt helyen nemcsak az igaz hitet sérti, hanem támadásokat intéz a fejedelmek és koronás fők ellen is (I. A. 7.).¹³¹

A többi csupán felsorolásszerűen érinthetjük: egy bibliai kronológia, egy exegétikai munka, egyháztörténeti értekezés-sorozat, protestáns kánonjogi mű a válaszokról, három vitairat, két kátémagyarázat, egy imádságoskönyv, hat prédikációs kötet, egy énekeskönyv.¹³²

A könyvek tulajdonosai. Klimó sűrű figyelmeztetéseiből látszik, hogy Faludi nemigen törődött a tulajdonosok kilétével. Szándékosan tette? A sokszor megújított figyelmeztetés erre utalhat. Elképzelhető, hogy senkinek sem akart kellemetlenséget okozni, kitenni esetleges későbbi zaklatásoknak. A kevés megemlített név alapján azonban következtethetünk legalábbis az olvasók főbb típusaira. Legtöbbjük nyilván hazatérő protestáns teológus lehetett, akik a hallei, bázeli, jénai, leideni stb. egyetemről hazafelé jövet igyekeztek magukkal hozni a külföldön keserves nehézségekkel beszerzett, majdani életükben többé el nem érhető, lelkeszi vagy tudományos pályájukon nélkülözhetetlen könyveket.¹³³ A Seelen-könyv valószínű tulajdonosaként említett „Posonien-sis Praedicantius” (I. 6.) az időben, 1765 májusában csak a következő négy pap valamelyike lehetett: a német papok közül Ribinyi János (1722—1788), aki 1759 óta, jénai tanulmányai után szolgált a városban; a szintén jénai végzettségű Klein Mihály a fenti pietista kiskaté szerzője (1712—1782), aki 1762 óta

¹³⁰ Legkorábbi ismeretes francia kiadása: Amsterdam, 1713—1718. (vö. BMC 239. 190.) Az OSZK-ban megvan az 1738-as kiadás két kötete. Eredeti tulajdonosa, Tuba István 1763-ban vette, tőle Göböl Gáspárhoz, végül Zágonyi Ferenchez került.

¹³¹ Életét l. JÖCHER—ADELUNG, II. 1750. 2120. Az idézett kiadást nem találtam, Egerben van egy 1697-es leideni (EGRI, I. 419.), Pápan az 1683-as leideni, harmadik kiadás (I—II., BORSOS: I. m. I. 559.), Gyenis Vilmos szíves szóbeli közlése alapján Nagyenyeden is megvolt kivonatban.

¹³² Ezek a következők: Gottfried KOHLREIFF: *Chronologia sacra a Mundo condito usque ad ejus interitum* (Hamburg, 1724; I. C. 3.); Jeremias Christian THEUER: *Kurtze jedoch gründliche erklerung(!) der offenbarung des Heiligen Johannis* (Jéna, 1755); Thomas CRENIUS—Thomas Theodorus CRUSIUS: *Fascis IV. Exercitationum Philologico-Historicarum* (Leiden, 1700) I. A. 11.: Théodore DE BÈZE: *Tractatus de repudiis, et Divorciis* (Leiden, 1651); Ifj. Frédéric SPANHEIM: *Controversiarum de Religione cum dissidentibus Christianis, et Judaeis Elenchus* (Amsterdam, 1701.); Johann Heinrich a SEELEN: *Stromata Lutherana* (Lübeck, 1740.); *Religion Reformée ou Réfutation d'un Livre, La vérité de la Religion Catholique* Felix WYSS: *Tigurini Catechismi Analysis*, Thesibus CCLXII. illustrata (Zürich, 1648; I. B. 34.) Johann PEBOTH: *Die Lehre von Gesetze Gottes oder Erklärung des ersten Haupt-Punkten in Cateshismo* (Hamburg, 1734); Sebastian FRANCK: *Paradoxa CCLXXX. Das ist, Zweyhunder und Achtzig Wunderreden, und gleych als Räterschafft, aus den H. Schrift . . .* (h. n. 1690; I. B. 29.) Abraham SCULTETUS: *Idea Concionum Dominicalium, confecta opera Balthasaris Tilassii* (Hannover, 1610; I. B. 39.); Johann Friedrich WEITENKAMPF: *Trostgründe bey den Traurigen Schicksalen dem Menschen* (Braunschweig, 1758.); Ambrosius HANNEMANN: *Prodromus Hymnologiae Ecclesiarum Augustanae Confessionis* (Wittenberg, 1633).

¹³³ A sok példa közül kiemelhetjük Maróthi György heroikus erőfeszítését könyvtára létrehozására (vö. LENGYEL—TÓTH: I. m.)

volt a város papja; az erlangeni és altdorfi végzettségű Dobay György Sámuel (1734—1790), aki 1763 óta, és végül a magyar-szlovák lelkész, a wittenbergi végzettségű Mossóczy-Institoris Mihály (†1803), aki pedig 1758 óta volt pozsonyi prédikátor.¹³⁴ Német polgár lehetett Hausman Gottfried, a Fassmann-dialógusok tulajdonosa (II. A. 12.), bizonyára pap Nagl Antal, az elkobzott Freylingshausen-féle énekeskönyvön kívül a visszaadott württembergi és augsburgi énekeskönyv, valamint 2 példány Fresenius-féle imakönyv és a Bengel-féle görög Újszövetség tulajdonosa (F. 7.). Furcsa módon a több éve emigrációban elhunyt Bahil Mátyás is visszakapta egy könyvét, Pritz újszövetségi bevezetőjét (I. B. 35.). Talán még a 20-as évek végén peregrinációból hazatérő Bahiltól kobozták el, és azóta hányódott a cenzúra-hivatal különböző raktáraiban! Papi személy lehetett a bécsi behozatali engedély boldog tulajdonosa is (E. 6—8., a mellékelt engedélyen nincs rajta a neve): 2 Buddeus könyv és 1 Weitenkampff az övé. A nem részletezett orvosi könyveket bizonyos Clement nevű orvos kapta vissza (E. 5.). Külföldi katonatiszt, a Batthány-regiment Hartenberg¹³⁵ nevű ezredeséé volt az elkobzott *Journal Universel* és a *Hipparchia* (III. A. 1—2). Szerepel végül 2 arisztokrata: Károlyi gróf (csak Antal lehet)¹³⁶, aki nem kapta vissza francia Koránját (E. 4.), valamint Hunyadi (Antal)¹³⁷ báró, aki szerencsésebb volt, mivel 12 példányban behozott Horn-könyvét a revizor súlyos kételyei ellenére (mint „Vir gravis”) megtarthatta (II. B. 1.).

A cenzúra lehetőségei. Áttekintve a több mint 100 kötetet, határozott körvonalakkal rajzolódik elénk egy-egy szellemi áramlat. Az egész anyag jellege azt sugallja, hogy a könyvcenzúra ekkor (és még sokáig) Magyarországon elsősorban a protestáns egyházak ellenőrzésének és visszaszorításának eszköze, ellenreformációs fegyver az állam és a katolikus egyház kezében. Viszont a korszerű teológiai anyag legnagyobb része pietista, vagy legalábbis pietista rokonszenvekkel rendelkező szerző műve, dogmatikáktól az énekeskönyvekig. A hazai olvasókat a régibb századok anyagából is elsősorban az érdekli, ami ezzel a spiritalista-pietista áramlattal valamilyen összefügg, azt bizonyos szempontból előkészíti. Megállapítható azonban, hogy a konzervatív anyag túlnyomó része kálvinista. Az evangélikus körökön belül érvényesülő, 60-as évek végén nagy erővel ható pietizmus magyarországi hatásával tehát erősen számolnunk kell.¹³⁸ Tágabb összefüggésben ez a hatás összekapcsolódik a wolffi filozófiával, illetve ennek újabb hajtásaival. Budde, Francke, Gottsched, Mayer, Mosheim, Nicolai stb. együtt szerepelnek a sajátos középkelet-európai „korai felvilágosodásban”.¹³⁹ A hazai, elsősorban protestáns olvasókat — legalábbis alsóbb rétegüket, akiknek nem volt alkalmuk kibújni a cenzúra hálójából — ebben az évtizedben a felvilágosodás eszméi még erősen vallásos burokba csomagolva érték.

Amennyire nyomon követhető, a cenzúra nem béníthatta meg nagymértékben a könyvek, s velük az eszmék forgalmát. Nehezíthetett és akadékoskod-

¹³⁴ vö. *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, Pozsony 1906. II. 6—7.

¹³⁵ Közelebbit nem tudunk róla.

¹³⁶ Vö. NAGY Iván, *Magyar nemes családok*, VI. 107. Károlyi Antal (1732—1791) 1763-tól a gr. Bethlen gyalogezred tulajdonosa volt, 1766-tól fővezérhelyettes.

¹³⁷ A család 1701-ben nemesedett meg, Antal 1730-tól Bars megye alispánja, 1755-ben emelkedett bárói rangra (vö. KEMPELEN, V. 144.).

¹³⁸ Szent-Iványi Béla tanulmánya óta nem sokat foglalkoztak a kérdéssel (*A pietizmus Magyarországon*, Sz. 1935. 1—38; 157—180; 321—333; 414—427.)

¹³⁹ Vö. Eduard WINTER, *Frühauflärung*. Berlin, 1966. passim.

hatott — ám az elkobzott könyvek java része szép számmal megtalálható mai könyvtárainkban, olyan példányokban, amelyeket hajdani tulajdonosaik éppen ebben az időben szereztek be. Bizonyos fókig könnyítette a könyvek beáramlását az a nézetkülönbség, amely a jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi és a felvilágosodottabb bécsi cenzúra intézkedései között alkalmanként fönnállott. Végül az a tény, hogy az áttekintett anyagból szinte teljesen hiányzik a francia és angol filozófiai irodalom, ugyanakkor viszont ebben az időben keletkezett főúri könyvtáraink tömve vannak vele, arra utal, hogy igen sok könyvbeszerezési csatorna megkerülte a cenzúrárt. Ráadásul külön kellene megvizsgálni a magyarországitól eltérő elvű erdélyi cenzúra gyakorlatát.

Faludi leköszönése. Faludi akkor tette le a cenzori hivatalát, amikor a pápai brevé nyomán a katolikus hitvédelem felvette a harcot. Ő, akit főként olasz nyelvtudása miatt alkalmaztak, akkor kezdett ismét szépirodalommal foglalkozni, mikor Vajkovics, akit eredetileg héber nyelvtudása miatt alkalmaztak, a királynői intimum nyomán az ügybuzgalomtól égő vallásügyi bizottság előtt az indifferentizmus (skolasztikus pontossággal éppen hétfejű) sárkányát kezdte ismertetni. Faludi, aki elismeréssel szólt Werenfels toleranciájáról, akkor írta a Darrel-műbe illesztett, szellemi fordulópontját jelző VII. Közbeszédet, akkor fordult el a korábban követett udvari eszmétől, amikor a másik revizor a konjunktúra vizein evezve még a halott I. Lipót császárt is megróttá azért, mert kedvét lelte az indifferentista Thomas Brown könyvében. A rend feloszlata után Faludi Rohoncon végezte, nyugdíjasként, szegényházban; Vajkovics Kalocsán, címzetes püspökként, kanonoki stallumban.¹⁴⁰

LÁSZLÓ SZÖRÉNYI

Ferenc Faludi, le censeur

Ferenc Faludi, le rénovateur de la poésie lyrique et de la prose hongroises du XVIIIe siècle, était, au cours de sa carrière dans l'ordre des Jésuites, entre 1762 et 1766 à Pozsony, censeur (librorum revisor) nommé par le roi.

Sa tâche était de contrôler les livres importés dans le pays et confisqués par les bureaux de douane. Aux Archives Nationales on conserve neuf de ses rapports de censeur, de la période de 1764 à 1766. S'il devait interrompre sa fonction de censeur, c'était parce que son supérieur, l'évêque György Klimó n'était pas content de son travail: Faludi a désigné le plus rarement les propriétaires des ouvrages confisqués, et l'évêque connu de son zèle de contre-réformiste l'a exigé de lui, pour qu'il puisse les persécuter; les propriétaires étaient notamment pour la plupart des pasteurs protestants retournés de leurs voyages d'études de l'étranger.

Les livres censurés dans les rapports (dont la quantité monte à plus de 100 volumes) étaient pour la plupart de caractère théologique. On y trouve beaucoup se rapportant au piétisme: c'est pour refouler cette tendance que la censure hongroise d'état luttait d'une manière acharnée. (La censure de Vienne est déjà, à cette époque-là, plus indulgente, influencée par Van Swieten.) Conformément au caractère des Lumières d'Europe Centro-Orientale, des ouvrages philosophiques wolffiens arrivent au pays en grand nombre. Le

¹⁴⁰ Vajkovics beszámol arról, hogy az intimum leérkezése után „mindkét cenzort” megbízták azzal, hogy dolgozzanak ki megfelelő preventív intézkedéseket — ám csak ő „érezte kötelességének” egy tervezet felvázolását. VAJKOVICS: I. m. 25—26.; *Lipót császár és a Religio medici*: 17.: a tolerancia azonos az indifferentizmussal: 32—33.) Szauder József szerint a cenzori időszak volt Faludi pályájának tetőpontja (*Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941. 16.)

matériel analysé ne contient pas les ouvrages de Lumières anglaises et françaises: ceux-là ont été importés par les aristocrates qui avaient la possibilité d'éviter la censure.

Il est remarquable, du point de vue de l'activité d'écrivain de Faludi, qu'il a fait passer le roman de Mme de Lafayette, intitulé *Princesse de Clèves*, en constatant qu'il n'est pas nuisible aux mœurs. Dans cette conception il a été influencé probablement par la discussion que la revue des jésuites français, le *Journal de Trévoux* organisait sur le roman. Il est remarquable de même, qu'il a reçu entre ses mains, dans la traduction de Márton Vásonyi, une poésie d'un auteur de chanson piétiste, Johann Franck qui a été écrite dans la forme trochaïque 8—7, introduite plus tard et employée d'une manière magistrale par Faludi.

Enfin, on peut supposer que c'était le succès ambigu de son service d'état qui a déterminé son sort après la dissolution de l'ordre jésuite, en 1773: les évêques diocésains ont refusé tous de l'admettre au clergé laïque, et c'est pour cela qu'il devait mourir à la maison des pauvres de Rohonc.